

Univerzita Hradec Králové
Pedagogická fakulta

ACTA SOCIOPATHOLOGICA I

Gaudeamus
2014

Editor:

Mgr. et Mgr. Tereza Raszková

Recenzovali:

Doc. PaedDr. Peter Jusko, Ph.D.

Doc. PhDr. Jitka Skopalová, Ph.D.

Publikace neprošla jazykovou úpravou, za jazykovou a obsahovou správnost odpovídají autoři příspěvků.

ISBN 978-80-7435-420-5

OBSAH

O vědeckém poznání na Katedře sociální patologie a sociologie PdF Univerzity Hradec Králové	5
PhDr. Václav Bělík, Ph.D.	
PEDAGOGIKA V PREVENCI, PREVENCE V PEDAGOGICE	7
Mgr. Stanislava Hoferková, Ph.D., Mgr. Hana Skořepová	
ŽENY VYSOKOŠKOLAČKY JAKO OBĚTI DOMÁCIHO NÁSILÍ.....	21
PhDr. Jan Hubert	
ABNORMNÍ OSOBNOSTI Z POHLEDU SOCIÁLNÍ PSYCHOLOGIE.....	29
Doc. PhDr. Iva Jedličková, CSc.	
PREVENCE SOCIÁLNĚ PATOLOGICKÝCH A NEŽÁDOUCÍCH JEVŮ JAKO TÉMA VZDĚLÁVÁNÍ DOSPĚLÝCH.....	43
Mgr. Květoslava Kalábová	
ŽENY S DĚTMI VE VÝKONU TRESTU ODNĚTÍ SVOBODY	54
PhDr. Josef Kasal, Ph.D.	
ODCIZENÍ A SEBEUSKUTEČNĚNÍ ČLOVĚKA NA POZADÍ ORTEGOVY VZPOURY DAVŮ.....	62
Prof. PhDr. Blahoslav Kraus, CSc.	
SOCIÁLNÍ DEVIACE JAKO SOCIÁLNÍ PROBLÉM SOUČASNÉ SPOLEČNOSTI	78
PhDr. Jiří Kučírek, Ph.D.	
SOCIÁLNÍ SYSTÉM RODINA: GENEZE PATOLOGIE.....	89
PhDr. Stanislav Pelcák, Ph.D.	
PROAKTIVNÍ ZVLÁDÁNÍ ŽIVOTNÍCH ZMĚN	113
Mgr. et Mgr. Tereza Raszková	
NEGATIVNÍ JEVI VE VĚZNICÍCH	125

Ing. Eva Šimková, Ph.D.

**NEZISKOVÉ ORGANIZACE A JEJICH ROLE
PŘI ŘEŠENÍ SOCIÁLNÍCH PROBLÉMŮ131**

PhDr. Václav Bělík, Ph.D.

**METODOLOGICKÉ ASPEKTY ZKOUMÁNÍ
V SOCIÁLNÍCH VĚDÁCH158**

O vědeckém poznání na Katedře sociální patologie a sociologie PdF Univerzity Hradec Králové

Katedra sociální patologie a sociologie (KSPSoc) Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové je pracovištěm poměrně mladým. Před deseti lety vznikla jako jedna z nástupnických kateder po rozdělení Ústavu sociálních studií. Už od svého počátku se profilovala jako katedra, která je nositelem vědeckého poznání v sociálně pedagogických oborech v českém prostředí. V minulosti zde byla realizována celá řada výzkumů. Nejvýznamnějším z nich byl výzkumný záměr „Komplexní analýza mládeže ve východočeském regionu“, neopomenutelná je i aktivní spolupráce prof. PhDr. Blahoslava Krause, CSc. s Univerzitou Mateja Bela v Banské Bystrici na jejích projektech.

V současnosti se odborné zaměření pracovníků katedry profiluje především do dvou oblastí, které kopírují obory, jež katedra zajišťuje. Těmito obory jsou Sociální patologie a prevence a Sociální komunikace v neziskovém sektoru. Odborné zaměření se tedy profiluje do problematiky sociálních deviací a široce pojeté problematiky prevence včetně problematiky sociálně pedagogické teorie a praxe.

Na KSPSoc bylo v posledních letech řešeno několik výzkumů zabývajících se sociálně pedagogickými tématy, rizikovým chováním, prevencí ve školním prostředí, ale i tématy ryze sociálně patologickými jako jsou problematika diváckého násilí, výzkumy penologické a další.

Na publikaci se podílejí V. Bělík, B. Kraus, S. Hoferková, I. Jedličková, T. Raszková, J. Kasal, S. Pelcák, J. Kučírek, E. Šimková, J. Hubert a K. Kalábová, kteří mimo jiné realizují výuku na KSPSoc PdF Univerzity Hradec Králové.

Předkládaná publikace „Acta sociopatologica I“ představuje soubor vědeckovýzkumných prací a tezí reflektujících odborné zaměření členů katedry. Z uvedeného obsahu je zřejmé, že pest-

rost témat je velká, nicméně všechny uvedené texty naplňují název publikace.

Věříme, že označení publikace číslovkou jedna znamená signál pro dobrý start založení tradice každoročního vydávání této řady. To pomůže lepší profilaci oborů a pracovníků Katedry sociální patologie a sociologie Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové, zároveň umožní čtenáři přístup k odborným textům, které reflektují aktuálně řešená témata.

PhDr. Václav Bělík, Ph.D.
Vedoucí Katedry sociální patologie a sociologie
PdF Univerzity Hradec Králové

PEDAGOGIKA V PREVENCI, PREVENCE V PEDAGOGICE

Václav Bělík

Problematika pedagogizace prevence

Problematika prevence je tématem co do obsahu velmi širokým. Zabývá se jím celá řada nepedagogických oborů, ač je zřejmé, že je **nutné na ni nahlížet z pohledu pedagogického**. Svými pedagogickými rysy vstupuje do celé řady oblastí (včetně lékařství, kriminologie, sociální práce a další), které si ji dodnes přivlastňují, berou za svou.

V oblasti:

- závislostí ji často využívá lékařství a sociální práce,
- kriminologické s ní operují policisté, soudci a pracovníci penitenciární a postpenitenciární péče,
- přírodovědné s ní pracují především ekologové a environmentalisté,
- výchovně vzdělávací ji využívají především pedagogové.

Vlivem používání pojmu prevence pro odlišné aktivity v různých oborech došlo ke skutečnosti, že ji můžeme také jinak vysvětlovat. Pojem prevence je v pedagogickém prostředí běžně používán. Často mu je však mylně dávana náplň, kterou získal právě z oblastí nepedagogických. Je vymezován jako řešení aktuálně ožehavého tématu a prezentace či návrh strategií pro jeho eliminaci. Často se v literatuře setkáváme s tím, že autoři mylně předpokládají, že jev se ve zkoumaném prostředí vyskytuje a říkájí: „Pojďme jej řešit.“ Tím se samotný pojem prevence v praxi posunuje ve svém významu. Jsou jím nazývány různé druhy terapií, léčení sociálních chorob, které již v plné míře propukly.

Samotný pojem prevence však znamená **předcházení**. To označuje vybudování v jedinci i sociální skupině takovou vnitřní sílu (vybavit je kompetencemi), aby byl natolik odolný vnějším vlivům, že jim bude schopen aktivně čelit.

Abychom mohli mluvit o **pedagogizaci problematiky prevence**, tak musíme jasně vymezit, které oblasti pedagogické reality jsou pro prevenci klíčové. Slovní spojení pedagogice prevence chápeme jako univerzální pohled na problematiku napříč vědními obory a oblastmi lidského života, které nahlízejí na prevenci.

Rozumíme jí stanovování preventivně výchovných cílů, vymezování standardů (klíčových kompetencí pro prevenci; prostředků, které nám pomohou ke standardu dojít a preventivních zásad), stanovení organizace a organizačních forem preventivního působení, hodnocení preventivních aktivit a práce s preventivně výchovnými metodami.

V níže uvedeném textu si představíme všech pět oblastí.

Preventivně výchovné cíle

Preventivně výchovné cíle se orientují do tří složek osobnosti člověka. Mají snahu ovlivňovat jeho **rozumovou** (kognitivní) stránku, to znamená přenášet velké množství informací a pomocí výukových metod vštípit tyto informace jedince za své. (Příkladem jsou osvětové preventivní programy, které přinášejí informaci: Kouření škodí zdraví.) Druhý směr preventivních cílů zahrnuje snahu ovlivňování **emotivní** stránky člověka. Mají snahu zapůsobit na nejvnitřnější stránku jedince, vzbouřit v něm konfliktní postoje k dané problematice (příkladem jsou například preventivní programy, které ukazují plíce kuřáka). Třetí složkou, na kterou preventivní cíle působí je oblast **konativní**, zahrnující cíle, které mají snahu změnit způsoby chování. Vychází z přesvědčení, že již nastala doba, kdy absolventi základního vzdělávání mají velmi dobré vědomosti o problematice, kterou se prevence zabývá, ale stejně se podle toho nechovají (všichni vědí, že kouření škodí zdraví, ale proč tedy téměř všichni kouří?).

Instituce, které se zabývají prevencí (především školy, rodiny, zdravotnická zařízení, policie, neziskové organizace a další) si musí být vědomy při stanovování preventivně výchovných cílů existence kurikula instituce, kterou výstižně popisuje Eliška

Walterová ve vztahu ke školnímu prostředí, nicméně skutečnosti, které jsou popsány, jsou univerzálně platné i pro oblast nepedagogickou. Ve své publikaci píše o úloze kurikula při stanovování výchovných cílů. Rozlišuje tři druhy kurikula: FORMÁLNÍ, NEFORMÁLNÍ A SKRYTÉ.

- A. **Formální kurikulum** je komplexní projekt cílů, obsahu, prostředků a organizace vzdělávání a realizace projektového kurikula ve vzdělávacím procesu (ve výuce) a způsoby kontroly a hodnocení výsledků vzdělávacího procesu.
- B. **Neformální kurikulum** zahrnuje aktivity a zkušenosti vztahující se ke škole (mimotřídní a mimoškolní aktivity organizované školou např. exkurze, výlety, soutěže, zájmové činnosti, domácí, dále pak domácí studium, úkoly a příprava žáků na studium.
- C. **Skryté kurikulum** postihuje další souvislosti života školy, které nejsou obvykle explicitně vyjádřeny v programech a jsou obtížně postižitelné – étos a klima školy, vzdělávací hodnoty, vztahy mezi učiteli a žáky, vztahy mezi školou a dalšími zdroji vzdělávání, způsoby diferenciací žáků, pravidla chování ve třídě, sociální struktura třídy, charakter školního prostředí, implicitní obsah učebnic a učitelova výkladu apod. (Walterová, 1994)

Při stanovování preventivně výchovných cílů je nutné dbát na ovlivňování všech tří složek osobnosti a navíc preventivní působení zasadit do pedagogického prostředí, které nese pozitivně formativní kurikulum.

Kompetence (zdatnosti) preventivně výchovného působení

Témata preventivního působení vymezují příslušné vyhlášky, které se jednotlivými problémy zabývají. My si však na tomto místě povšimněme jiné skutečnosti, než je oblast legislativní. Touto skutečností je existence pojmu kompetence, respektive ve vztahu

k probíhající kutikulární reformě vzdělávací soustavy připomeňme pojem **klíčová kompetence**. Tento pojem v sobě zahrnuje reakci na aktuální změny ve společnosti. Reagujeme jím na změnou sociální strukturu společnosti, na hrozby ekologické, migrační, vztahové a další. Co tedy je klíčová kompetence, kdo je jejím nositelem a proč je důležitá pro prevenci? „*Obecně lze říci, že klíčové kompetence zahrnují celé spektrum kompetencí přesahující hranice jednotlivých odborností. Jsou výrazem schopnosti člověka chovat se přiměřeně situaci, v souladu sám se sebou, tedy jednat kompaktně.*“ (Belz, 2001) „*Mít kompetenci znamená, že člověk (žák) je vybaven celým složitým souborem vědomostí, dovedností a postojů, ve kterém je vše propojeno tak výhodně, že díky tomu člověk může úspěšně zvládnout úkoly a situace, do kterých se dostává ve studiu, v práci, v osobním životě. Mít určitou kompetenci znamená, že se dokáže v určité přirozené situaci přiměřeně orientovat, provádět vhodné činnosti, zaujmout přínosný postoj.*“ (VÚP, 2004)

Kdo je tedy oním nositelem klíčových kompetencí. Jsme jím my všichni. Na straně jedné všichni ti, které můžeme označit jako **objekty prevence**. Mohou jimi být děti ve škole; senioři, kteří vyslechnou přednášku o bezpečné komunikaci; nezaměstnaní, kteří podstupují rekvalifikační kurz jako prevenci dlouhodobé nezaměstnanosti; vězni, kteří podstupují resocializační program jako prevenci budoucí trestné činnosti a další. Na straně druhé by jejich nositeli měli být ti, koho můžeme označit jako **subjekt prevence**, v ideálním případě by bylo vhodnější používat pojem **facilitátor**. Vyjděme z myšlenky, že předávat kompetenci může jen ten, kdo je sám kompetentní. Vidíme však celou řadu rodičů, kteří jsou sami pachateli trestné činnosti; pedagogů, kteří jsou členy subkultury, politické strany, jsou agresivní, mnozí umějí velmi dobře vzdělávat, ale neumí vychovávat; policistů, kteří zanedbávají svou práci; lékařů, kteří jsou sami závislí; sociálních pracovníků, kteří dělají svou práci pouze formálně a napadla by nás ještě asi celá řada příkladů, se kterými jsme se v životě setkali.

Jistě, že nejsou ve většině, což je dobře, ale tato situace je výzvou pro celou vzdělávací soustavu zamýšlet se svou kurikulární reformou nad kvalitou přípravy lidí, kteří se budou zabývat preventivně výchovnou prací.

Pojem klíčová kompetence v sobě nese i zásadní determinaci některých pedagogických termínů. Patří mezi ně především prostředky výchovy, mezi které řadíme materiální vybavení institucí, ve kterých je prevence realizována (nábytek, výzdoba, pomůcky,...) a vztahy mezi lidmi, kteří prevenci realizují. Někdy se můžeme setkat i s ekvivalentem pojmu klíčová kompetence – **zdatnost**. Tento pojem vyjadřuje zvláště v sociálních oblastech připravenost k akci – zdravou zdatnost.

Třetí oblastí, které si povšimneme, je **vymezení organizačních aspektů realizace prevence**. První skutečností, která realizaci doopravdy fungující prevence chybí, je centrální koordinace zaštitěná „zákonem o prevenci“ *„který je podmínkou úspěšného systému preventivní práce, podmínkou sine qua non, něčím, co podpoří a zkonkretizuje dosud (jak terén jasně dokládá) chabou politickou vůli se touto důležitou oblastí lidského života adekvátně zabývat a umožní se o něco konkrétního opřít při tvoření skutečně funkčního a skutečně preventivního systému. Nemám tedy na mysli zákon bezzubý, deklarativní. Tento zákon by měl jasně stanovit kdo, kdy, jak a za jakých okolností má oprávnění:*

- a) *sbírat (resp. vyžadovat) z terénu údaje o nebezpečí nastoupení asociální životní cesty budoucích klientů, shromažďovat je, ověřovat a vyhodnocovat jejich faktickou nebezpečnost,*
- b) *aktivovat přiměřenou pomoc a korektivní mechanismy.*

Jedině na základě zákonného zmocnění pevně stanoveného okruhu vyškolených a schopných osob by mohla být uskutečňována tato vysoce citlivá činnost, a to – jak je třeba hlasitě a jednoznačně konstatovat - v zákonných mezích a v zákonném rozsahu.“ (Večerka, 2010)

Je samozřejmé, že zákon není samospasitelný, důležitá je spoluúčast všech aktérů prevence na společném díle. Karel Ne-

špor je autorem tzv. **kopretiny prevence** (Nešpor, 1996), ve které se pokusil o vymezení všech aktérů, kteří se mají na prevenci podílet, aby mohla být označena jako efektivní. Pro ukázkou jsme ji rozšířili a vztáhli na preventivně výchovné působení na dítě a dospívajícího. V praxi by bylo možné tuto kopretinu modifikovat na jakoukoli zájmovou skupinu (seniory, závislé, nezaměstnané, vězně, osoby propuštěné z ústavní péče, zdravotně postižené, minority,...). Důležitou otázkou zůstává, jak jednotlivé hráče na poli prevence „donutit“ spolupracovat, vštípit jim společný zájem preventivně výchovného působení.

Aktéři prevence, kteří se spolupodílejí na preventivně výchovném působení:

Důležitou oblastí v pedagogizaci prevence je **otázka, zda ji můžeme evaluovat**. Jak ukazuje celá řada publikací (Nešpor,

1996; Kolář, 2009), tak otázka hodnocení prevence je komplikovaná, ne však nemožná. V praxi je častější hodnocení dílčích preventivních aktivit, nikoli hodnocení celých preventivních programů. Je tomu tak z důvodu rozličných vnějších i vnitřních podmínek, které panují při realizaci jednotlivých preventivních programů, což je v zásadní míře determinuje.

Ve smyslu hodnocení preventivních aktivit vždy musíme mít na paměti pět aspektů hodnocení:

1. **Hodnocení musí být navázáno na určitý cíl** – změnit sociální klima ve školní třídě, ukázat dlouhodobě nezaměstnaným cestu, naučit seniory zdravé komunikaci s obchodníky (jak „nenaletět“), budovat v dětech pocit sounáležitosti, usnadnit dětem proces adaptace na školu a další.
2. **Hodnocení se děje v konkrétních podmínkách**, které jsou vždy jedinečné, neopakovatelné, zásadně determinují podobu, průběh i výsledek preventivních aktivit. Podmínkami rozumíme vnitřní determinanty (psychika osobnosti jednotlivých žáků i učitelů, přítomnost nemocí, genetické předpoklady), ale také determinanty vnější (lokalitu, ve které se život dětí odehrává, rodinné zázemí, sociální klima,...).
3. **Hodnocení se realizuje pomocí určitých prostředků** – ústně, slovně, známkou, výhodou, možností zvýšení společenské prestiže, vstupem do skupiny atd. Nezapomeňme však také na negativní hodnocení, které i zde má své místo – zahrnuje kritiku, sankci, trest apod.
4. **Hodnocení vede k určitému výsledku** – hodnocení nesmí být samo výsledkem, musí být startovacím impulsem pro pozitivní změnu.
5. **Hodnocení je výsledkem společné práce facilitátorů a objektů preventivního působení.** Učitel hodnotí realizaci svých aktivit, ale i svou práci. Žáci provádějí sebehodnocení, ale i hodnocení svých pocitů v průběhu aktivit. Neopomenutelný

je i aspekt hodnocení ve vztahu k zapojení dalších činitelů do preventivních aktivit.

Pokud bereme hodnocení jako pedagogickou kategorii, tak v souladu s vymezením MŠMT, Nešpora a Miovského klademe požadavek na dodržování pedagogických a sociálně pedagogických principů, které preventivní programy musí dodržovat, aby-
chom je následně mohli hodnotit. **Komplexnost a kombinace** mnohočetných strategií působících na určitou cílovou skupinu. Tento princip vychází z bio-psycho-sociálního modelu (srov. Pelcák, 2013; Bělík, 2012), z kterého vyplývá, že příčiny rizikového chování mohou být značně rozmanité a z toho důvodu je nutné, aby i preventivní aktivity nebyly uniformní. **Kontinuita působení a systematickosti plánování** na základě tohoto principu by preventivní aktivity měly být dlouhodobé a systematické, jednotlivé etapy by na sebe měly navazovat a jejich návaznost by zároveň měla být transparentní pro klienty. Jednorázové aktivity se prokázaly jako mnohem méně účinné. Podobně i jednostranné, zjednodušené informace se prokázaly jako potenciálně škodlivé pro klienty a také pro důvěryhodnost celého programu.

Cílenost a adekvátnost informací i forem působení vzhledem k cílové populaci a jejím věkovým, demografickým a socio-kulturním charakteristikám, v souladu s cíleností a adekvátností informací a forem působení by měl být program přesně zacílen na účastníky a zohlednit jejich specifika vyplývající z výše uvedených charakteristik. Pak může být program pro účastníky atraktivní a dosáhnout kýženého efektu.

Včasný začátek preventivních aktivit, ideálně již v předškolním věku. Je zcela logické, že čím delší dobu preventivní aktivity trvají, tím vyšší je jejich účinnost. Zároveň se prokázalo, že postoje a hodnotová orientace dětí se tvoří již v předškolním věku, a proto je vhodné s prevencí začínat již v mateřských školách. Samozřejmostí však je, že se tak zvyšují i nároky na pedagogické pracovníky mateřských škol.

Pozitivní orientace primární prevence a demonstrace konkrétních alternativ. Tento princip poukazuje na důležitost podpory zdravého životního stylu samotnými realizátory programů prevence a jejich roli jako pozitivního modelu pro účastníky.

Využití KAB modelu – knowledge – attitude – behavior (v českém překladu se používá jako model znalosti – postoje – chování) zprostředkovává působení na účastníky programu nejen v informační/znalostní rovině preventivních programů, *„ale především i na kvalitu postojů a následnou změnu chování. Kvalita postojů a změna chování nemusí často s rozsahem a hloubkou poznatků přímo souviset. Součástí modelu je proto získání relevantní sociálních dovedností a dovedností potřebných pro život, jako například posílení schopnosti mladých lidí čelit tlaku k užívání návykových látek zvýšeným sebevědomím, nácvikem asertivity a schopnosti odmítat, zkvalitněním sociální komunikace a schopnosti obstát v kolektivu a také např. řešit problémy sociálně přiměřeným způsobem.“* (Miovský, 2012). Miovský, Zapletalová, Skácelová uvádějí definici velmi blízkou a využívají místo užívání návykových látek, širší pojem různé typy rizikového chování.

Využití peer prvku: důraz na interaktivitu a aktivní zapojení. Tento princip staví především na předpokladu, že největší vliv mají na dospívající jedince jejich vrstevníci, a tak by realizátoři preventivních aktivit měli vystupovat spíše v roli moderátorů a poskytovat účastníkům dostatek prostoru k interakci a podporovat je v otevřené prezentaci vlastních názorů.

Při využití **principu denormalizace** dochází k postupnému vyladění hodnotového žebříčku účastníků programu a rizikové chování by se mělo stát něčím nepříjatelým a mimo sociální normu.

Podpora protektivních faktorů ve společnosti, vytváření podpůrného a pečujícího prostředí. Princip podpory protektivních faktorů umožňuje účastníkům prožít program v bezpečném a pečujícím prostředí, které vytváří vhodné podmínky pro dané

aktivity. Součástí preventivních programů je i možnost předání návazných kontaktů v případě krizové situace.

Nepoužívání neúčinných prostředků. Mezi neúčinné prostředky lze zahrnout pouhé informační besedy, „*metody obsahující zastrašování, či odstrašování dětí, zakazování, přehánění následků užívání, moralizování a v neposlední řadě i afektivní výchova postavená pouze na emocích a pocitech.*“ (Miovský, 2010) Tyto metody jsou jasně jednostranné a jsou v přímém rozporu s výše uvedenými principy. (Miovský, 2012)

Posledním z témat, kterého si povšimneme, jsou **metody preventivně výchovného působení**, které jsou v dostupné literatuře dosud málo propracovány. Facilitátoři (preventisté) využívají metod psychologických, pedagogických, sociologických respektive metod sociální práce. Zajímavým a ojedinělým příspěvkem je rozbor metod preventivně výchovného působení je příspěvek Ericha Stündla (2009), který se právě metodami zabývá ve své rigorózní práci. Zmiňuje, že komplexní pohled na metody je velmi problematický. Také si všímá skutečnosti, že některé vědní obory vidí metodu jako nejvyšší cíl působení na člověka a přitom si neuvědomují, že metoda je „pouze“ efektivním prostředkem pro dosažení vytyčeného cíle. Vhodnější je tedy spíše asi říci, že metoda je určitá činnost, založená spíše než „*na pevných, neměnných a absolutně závazných principech*“ (Feyerabend, 2001), na určitých všeobecně uznávaných teoretických východiscích. Úlehla (1999) říká, „*že jsme-li si vědomi i toho, že žádné konkrétnější jednotlivosti našeho poznání, žádné poučky, popisy, diagnózy, návody, techniky či hodnocení neobstojí v proudu času, který je sice pomalu, ale jistě všechny semele, a máme touhu zdokonalovat se a vzdělávat dále, jsme profesionály a odborníky dvojnásob a nemusíme se bát toho, že bychom ustrnuli a v důsledku toho své klienty (děti) nějakým způsobem poškozovali*“.

V odborné literatuře se v souvislosti s metodami výchovného působení užívá členění podle několika hledisek. Myslivcová (1985) uvádí, že „*běžné dělení vychází z toho, na kterou stránku*

osobnosti žáka (dítěte) metoda nejvíc působí. Z trichotomie stránek osobnosti vyplývají tři druhy metod: kognitivní (působí převážně na intelekt), emotivní (působí na city) a konativní – někdy uváděno jako aktivní (působící na vůli, chování)“.

Dle Stündla je zajímavým pohledem členění metod dle působení na jedince. Toto dělení obsahuje metody přímého působení a metody nepřímého působení. Mezi **metody přímého působení patří**: dotazování, ukládání požadavků, rozhovor, vysvětlování, objasňování a podávání informací, metody vyvolávání a tlumení citů, přesvědčování, dohoda o modifikaci chování, podmiňování, vyjednávání, mediace.

Mezi **metody nepřímého působení patří**: pedagogizace prostředí, práce se skupinou, metoda příkladu, práce s komunitou, animace, brainstorming, hraní rolí, režimování, metoda cvičení, metoda získávání, videotrénink interakcí. (Stündl, 2009)

Ve výše uvedeném textu jsme se zabývali pedagogizací prevence, to znamená vstupem pedagogických zásad, postupů, metod a způsobů do oblasti prevence. Je však důležité se i zamyslet nad opačným pochodem. **Jak vstupuje problematika prevence do pedagogické reality**, jak vstupuje do pedagogických publikací, jak prevence vstupuje do přednášek studentů vysokých škol. Musíme si přiznat, že tento vstup proběhl velmi razantně v souvislosti se vstupem myšlenek na reformu škol. Objevila se ve školách nová témata, se kterými se museli pedagogové vyrovnat. Připomeňme si některé zásadní problémy, na které musí pedagogická realita preventivně působit. Objevila se nová hrozba – **mediální manipulace** – pedagogové mohou s touto hrozbou účinně bojovat – připravovat budoucí nositele klíčových kompetencí, kteří prošli **mediální výchovou**. V naší společnosti se začalo objevovat **velké množství cizinců**, lidí s odlišnými kulturními tradicemi, jinými hodnotami, způsoby chování, které často mohou být rizikové tj. nositelé možných problémů – pedagogové mohou preventivně působit pomocí **multikulturní výchovy**. Od 90. let do současnosti došlo k postupnému upadání morálních hodnot,

slušného chování,... – pedagogové mohou reagovat na tyto problémy také pomocí **etické výchovy** (Šťastná, Hoferková, 2009). Pedagogové mají i další nástroje, kterými jsou **environmentální výchova, globální výchova, výchova ke zdraví, osobnostní a sociální výchova a další**.

V závěru je nutné podotknout, že prevence v pedagogickém působení je stále „popelkou“ mezi myšlenkovými proudy, které vytvářejí člověka nesoucího velké množství informací. Pedagogika v prevenci má také ještě dlouhou cestu před sebou v prosazení svého místa mezi na začátku zmiňovanými obory.

Je zřejmé, že problematika prevence potřebuje, aby se jí zabývala některá ze samostatných vědních (pedagogických) disciplín. V některých zemích je uvedenou vědní disciplínou tzv. preventologie. V českém prostředí měla tomuto pohledu nejbližší sociální pedagogika, která se však často vydává za jinými trendy (např. zkoumání problematiky volného času). Právě z výše popsaných důvodů se domníváme, že je nutné, aby pedagogika jako vědní disciplína začala ve svém profilu budovat nové paradigma – preventivní.

Použitá literatura:

BĚLÍK, Václav. *Rizikové chování a jeho prevence v terciárním vzdělávání pedagogů*. Vyd. 1. Hradec Králové: Gaudeamus, 2012. 124 s. ISBN 978-80-7435-237-9.

BELZ, Horst. *Klíčové kompetence a jejich rozvíjení: východiska, metody, cvičení a hry*. Dana Lisá. 1. vyd. Praha: Portál, 2001. 375 s. ISBN 80-7178-479-6 .

FEYERABEND, Paul. *Rozprava proti metodě*. 1. vyd. Praha: Aurora, 2001, 430 s. ISBN 80-7299-047-0.

KOLÁŘ, Zdeněk a ŠIKULOVÁ, Renata. *Hodnocení žáků*. 2., dopl. vyd. Praha: Grada, 2009. 199 s. ISBN 978-80-247-2834-6.

MIOVSKÝ, Michal a kol. *Primární prevence rizikového chování ve školství*. Vyd. 1. Praha: Sdružení SCAN, 2010. 253 s. ISBN 978-80-87258-47-7.

MIOVSKÝ, Michal a kol. *Výkladový slovník základních pojmů školské prevence rizikového chování*. Vyd. 1. Praha: Klinika adiktologie, 1. lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze a Všeobecná fakultní nemocnice v Praze ve vydavatelství Togga, 2012. 220 s. ISBN 978-80-87258-89-7.

MYSLIVCOVÁ, Jiřina. *Kapitoly z teorie školní a mimoškolní výchovy*. 1. vyd. Ostrava: Pedagogická fakulta v Ostravě, 1985. 294 s.

NEŠPOR, Karel, CSÉMY, Ladislav a PERNICOVÁ, Hana. *Jak předcházet problémům s návykovými látkami na základních a na středních školách: příručka pro pedagogy*. Praha: Sportpropag pro Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy České republiky, 1996. 156 s. ISBN 80-260-3877-0.

PELCÁK, Stanislav. *Osobnostní nezdolnost a zdraví*. Vyd. 1. Hradec Králové: Gaudeamus, 2013. 206 s. ISBN 978-80-7435-342-0.

STÜNDL, Erich. *Systém včasné intervence a metody sociálně-výchovného působení*. Olomouc: UP v Olomouci, 2009. 137 s. Rigorózní práce.

ŠŤASTNÁ, Jarmila, HOFERKOVÁ, Stanislava. Názory pedagogických pracovníků na etickou výchovu (vybrané výsledky výzkumného šetření). *e-Pedagogium*, 2009, č. 3, s. 149 – 165. ISSN 1213-7758.

ÚLEHLA, Ivan. *Umění pomáhat: učebnice metod sociální praxe*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999. 128 s. ISBN 80-85850-69-9.

VEČERKA, Kazimír. Proč potřebuje prevence kriminality zákonnou oporu. In: *Kdo slyší hlas volajícího na poušti: referáty z konference ve Vranově nad Dyjí v roce 2010*. Vyd. 1. Praha: Masarykova česká sociologická společnost, 2010, s. 36-39. ISBN 978-80-903541-7-3.

VÚP. *Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání*.
1. vyd. 2004. 113 s. Dostupný z WWW:
<http://www.vuppraha.cz/index.php?op=sections&sid=208>>.

WALTEROVÁ, Eliška. *Kurikulum: proměny a trendy v mezinárodní perspektivě*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 1994. 186 s. ISBN 80-210-0846-6.

ŽENY VYSOKOŠKOLAČKY JAKO OBĚTI DOMÁCÍHO NÁSILÍ

Stanislava Hoferková, Hana Skořepová

Charakteristika domácího násilí

Domácí násilí představuje závažný společenský problém. Občanské sdružení Bílý kruh bezpečí, zabývající se pomocí obětem trestných činů, definuje domácí násilí jako „*fyzické, psychické nebo sexuální násilí mezi intimními partnery, tj. manžely, druhy apod., ke kterému dochází v soukromí, tedy mimo kontrolu veřejnosti. Intenzita násilných incidentů se zpravidla stupňuje a u oběti vede ke ztrátě schopností včas zastavit násilné incidenty a efektivně vyřešit narušený vztah.*“ (Co je a co není domácí násilí, 2007, online)

Aby násilný skutek mohl být označen za domácí násilí, musí být naplněny tyto čtyři znaky domácího násilí: **opakování a dlouhodobost násilí** (jednorázový incident, byť se závažnými důsledky, nesplňuje povahu domácího násilí), **eskalace, tendence ke stupňování intenzity a četnosti násilí** (domácí násilí se postupně zintenzivňuje), **jasné a neměnitelné role aktérů** (jednoznačné určení rolí aktérů je klíčovým znakem domácího násilí), **neveřejnost** (místem konání násilí je nejen společná domácnost, ale veškeré prostory, kam si partneři přenášejí jejich privát – např. rekreační chata, hotel, vozidlo apod.). (Čírtková, Vitoušová, 2007)

Domácí násilí může mít různé podoby. **Psychické násilí** se demonstruje jako zastrašování, výhrušná gesta, zvýšená kontrola všeho, co ohrožená osoba dělá, kritizování a ponižování, vyhrožování a vydírání, vyvolávání pocitů viny apod. **Fyzické násilí** zahrnuje facky, rány pěstí, kopání, tlučení hlavou (např. o stěnu, topení), rdoušení, tahání za vlasy, bití nějakým předmětem apod. **Sociální násilí** představuje např. izolaci od příbuzných a přátel,

či zákaz telefonovat. Při **ekonomickém zneužívání** je oběti domácího násilí zamezen přístup k financím (i k vlastním), oběť je vydírána, dochází k vynucování přepsání bytu, nemovitosti apod. Posledním druhem násilí je **sexuální násilí**. V praxi se nejčastěji setkáváme s kombinací všech druhů násilí. (Domácí násilí, 2007, online)

Výzkumné šetření zaměřené na oběti domácího násilí

Na začátku roku 2009 bylo provedeno výzkumné šetření, které se zaměřilo na zjištění obecných charakteristik obětí (ale i agresorů) – např. na vzdělání, sociální původ, výskyt domácího násilí v původní rodině apod., na průběh a formu domácího násilí (k jakému týrání docházelo, na přítomnost dětí při páchání domácího násilí, na důvod, který brání ženě ohlásit tíživou situaci aj.) a zda oběti vyhledávají pomoc (pokud vůbec).

V šetření byla použita metoda dotazníku. Vlastní dotazník byl koncipován do tří souborů: I. Základní data, II. Podmínky a průběh domácího násilí, III. Řešení tíživé situace. Dotazník obsahoval uzavřené otázky, otevřené otázky a otázky škálové.

Výzkumný vzorek tvořilo 62 žen z celé České republiky, které se staly oběťmi domácího násilí. Dotazník byl distribuován za pomoci zaměstnanců azylových a poradenských organizací zabývajících se problematikou domácího násilí. Návratnost dotazníků se pohybovala okolo 60 %.

Z výsledků celého souboru je patrné, že většina žen i jejich partnerů nevyrostala v rodině s výskytem domácího násilí. Oběti přišly poprvé do kontaktu s domácím násilím nejčastěji mezi 18 – 29 lety (53,2 %) a 30 – 41 lety (29 %) – pravděpodobnost možnosti prožití iniciálního domácího násilí tedy klesá s věkem. Partner se začal projevovat agresivně průměrně po 27,5 měsících trvání vztahu a faktem nadále zůstává, že domácí násilí má dlouhodobý charakter – průměrná délka trvání je 7 let. Nejčastěji byly ženy vystaveny psychickému násilí, bezprostředně

následovalo týrání fyzické a poté již v menší míře ekonomické omezování a sexuální týrání.

Nejvíce žen uvedlo, že nejvýznamnější pomoc našly v azylových domech. Významná se také jeví pomoc Policie České republiky a poradenských center. Jako významný se jeví fakt, že téměř 40 % respondentek vědělo, jaké možnosti mají oběti domácího násilí.

Ženy vysokoškolačky jako oběti domácího násilí

Ve výzkumném šetření jsme jako jednu z nezávisle proměnných zvolili ukončené vzdělání respondentek: základní, vyučena, vyučena s maturitou, středoškolské, vysokoškolské. V další části textu se zaměříme na respondentky, které dosáhly vysokoškolského vzdělání. Podíl těchto žen v rámci celého souboru představuje graf č. 1.

Graf č. 1: Vzdělání respondentek

Ukončené základní vzdělání má 9 % žen, středoškolské 39 % a vysokoškolské vzdělání 13 % žen. Je patrné, že více jak polovina žen má středoškolské nebo vysokoškolské vzdělání (dohromady 52 %). Mýtus o nevzdělaných obětech, které se na základě nízkého intelektu nedokáží postavit svému trýzniteli, je tedy popřen.

Setrvání ve vztahu, ve kterém probíhá domácí násilí, má mnohem komplikovanější psychologické pozadí.

Druh domácího násilí

Ve výzkumném šetření jsme mimo jiné zjišťovali i druh domácího násilí, kterému byly ženy nejčastěji vystavovány. Respondentky se na šestibodové stupnici (od „silně nesouhlasím“ po „silně souhlasím“) vyjadřovaly ke čtyřem druhům domácího násilí: fyzickému násilí, psychickému, sexuálnímu a ekonomickému násilí. V celém souboru byly ženy nejčastěji vystaveny psychickému násilí, bezprostředně následovalo týrání fyzické a poté již v menší míře ekonomické omezování a sexuální týrání.

Tabulka č. 1 představuje statisticky významné rozdíly¹ mezi druhem domácího násilí a vzděláním respondentek.

Tab. č. 1: Druh domácího násilí

	F-test	zákl.	vyuč.	vyuč. s mat.	SŠ	VŠ
Fyzické	4,71*	4,57	4,77	5,54	3,5	3,06
Ekonomické	3,56*	1,74	2,91	1,09	3,14	4,54

* $p < 0,05$

Z tabulky je zřejmý rozdíl mezi ženami s vysokoškolským vzděláním a ženami vyučenými s maturitou. Vysokoškolsky vzdělané respondentky byly nejméně ze všech žen vystaveny fyzickému násilí, naopak byly nejvíce vystaveny násilí ekonomickému (u žen vyučených s maturitou je to naopak).

Následující tabulka (tab. č. 2) představuje statisticky významné rozdíly mezi vzděláním respondentek a druhem násilí, které nejhůře snášely. Respondentky byly vyzvány, aby u každého druhu násilí uvedly pořadí podle závažnosti od 1 („nejhůře jsem snášela“) po 5 („nejlépe jsem snášela“).

¹ Uvádíme pouze statisticky významné rozdíly na 5 % hladině významnosti (* $p < 0,05$).

Tab. č. 2: Nejhůře jsem snášela týrání

	F-test	zákl.	vyuč.	vyuč. s mat.	SŠ	VŠ
Fyzické	3,87*	3,61	3,91	3,60	2,52	2,2

* $p < 0,05$

V celém souboru ženy nejhůře snášely násilí v následujícím pořadí – psychické, fyzické, ekonomické a sexuální. Respondentky s vysokoškolským vzděláním však fyzické násilí snášely „nejlépe“ (fyzické násilí nejhůře snášely ženy se základním vzděláním).

Příčina násilnických projevů partnera

Respondentky se na šestibodové stupnici (od „silně nesouhlasím“ po „silně souhlasím“) vyjadřovaly k příčinám násilnických projevů partnera. Na výběr měly z následujících možností: partnerovo požívání alkoholických nápojů, partnerova nezaměstnanost, psychická porucha partnera, povahové založení partnera, má nevěra, domácí neshody či jiná příčina. V celém souboru označily respondentky jako nejčastější důvod domácího násilí povahové založení partnera a žárlivost. Za třetí nejběžnější důvod byl označen abúzus alkoholu. Nesouhlas, že příčinou domácího násilí by mohla být vlastní nevěra, vyjádřila většina žen.

Tab. č. 3: V čem spatřujete příčinu násilnických projevů partnera?

	F-test	zákl.	vyuč.	vyuč. s mat.	SŠ	VŠ
Partnerovo požívání alkoholických nápojů	3,04*	3,52	2,83	5,76	3,86	1,89
Psychická porucha partnera	14,36*	2,04	3,28	1,03	1,46	1,43
Povahové založení partnera	3,59*	1,83	3,24	5,46	3,99	5,45
Má nevěra	2,72*	1	1,11	1,88	1,11	1,18
Domácí neshody	10,49*	1,49	3,55	2,61	1,77	1
Žárlivost	4,95*	1,74	3,48	1	4,02	5,81
Finance	3,39*	4,26	2,55	1	1,91	1,02

* $p < 0,05$

Tabulka č. 3 představuje statisticky významné rozdíly mezi vzděláním respondentek a domnělou příčinou násilnických projevů partnera. Ženy vysokoškolsky vzdělané uvádějí nejčastěji ze všech respondentek jako příčinu násilí žárlivost a povahové založení partnera. Nejméně ze všech respondentek pak spatřují příčiny násilnických projevů v partnerově požívání alkoholických nápojů, domácích neshodách a financích.

Důvod neoznámení domácího násilí

Dále nás zajímal důvod, který bránil ženám v oznámení domácího násilí. Respondentky se měly na šestibodové škále (od „silně nesouhlasím“ až po „silně souhlasím“) vyjadřovat k těmto důvodům: víra ve změnu chování partnera, obavy z osamění, pocíťovaný stud před okolím, strach z možnosti zhoršení stavu, potřeba zachovat dětem rodinné prostředí.

Z celého souboru nejvíce respondentek uvedlo jako důvod víru ve změnu partnera. Méně, avšak stále mnoho žen neohlásilo násilí kvůli snaze zachovat dětem rodinné prostředí (i přesto, že

většina respondentek uvedla, že děti byly přítomny domácímu násilí). Nejméně žen souhlasilo s tvrzením, že jim v oznámení bránil stud a strach před reakcí sociálního okolí. Statisticky významné rozdíly mezi vzděláním respondentek a důvodem neo-
známení domácího násilí uvádí tabulka č. 4.

Tab. č. 4: Jaký důvod Vám bránil v oznámení domácího násilí?

	F-test	zákl.	vyuč.	vyuč. s mat.	SŠ	VŠ
Strach z možnosti zhoršení stavu	3,81*	4,18	4,46	5,46	5,14	5,39
Potřeba zachovat dětem rodinné prostředí	3,25*	3,18	2,83	4,15	4,23	5,01

* $p < 0,05$

Respondentky s vysokoškolským vzděláním nejčastěji neo-
známily domácí násilí z důvodu potřeby zachovat dětem rodinné prostředí, ale také ze strachu z možnosti zhoršení stavu.

Domácí násilí představuje závažný a stále velmi častý problém, který přináší řadu negativních důsledků. Násilí může potkat každého z nás v jakékoli životní etapě. Nepopíratelným faktem zůstává, že domácí násilí je nejčastější formou násilí vůbec.

Výzkumné šetření se zabývalo obecnou charakteristikou obětí, podmínkami, průběhem a možnostmi řešení domácího násilí. V článku jsme se zaměřili na respondentky s vysokoškolským vzděláním, neboť výzkum prokázal, že existují statisticky významné rozdíly v odpovědích respondentek v závislosti na jejich dosaženém vzdělání.

Respondentky s vysokoškolským vzděláním byly nejméně ze všech žen vystaveny fyzickému násilí, nejvíce však násilí ekonomickému. Fyzické násilí také ze všech žen snášely „nejlépe“. Lišily se rovněž uvedené odpovědi v otázce příčin násilnického jednání partnerů. Vysokoškolačky nejčastěji nacházely důvody domácího násilí především v žárlivosti partnera, nejméně pak v domácích

rozepřích, ale také financích a požívání alkoholických nápojů u partnera. Důvody, které respondentkám bránily v oznámení domácího násilí, se různily. Vysokoškolačky nejvíce ze všech cítily potřebu zachovat dětem rodinné prostředí.

Výzkum prokázal, že domácí násilí se týká všech žen, avšak existují rozdíly v odpovědích respondentek v závislosti na jejich ukončeném vzdělání. Zjištěné rozdíly vysvětlujeme větší emancipací a ekonomickou nezávislostí vysokoškolsky vzdělaných žen, které jsou na partnerovi méně finančně a materiálně závislé.

Použitá literatura:

Co je a co není domácí násilí. Praha: Bílý kruh bezpečí, 2007 [cit. 20. 12. 2009]. Přístup z:

http://www.bkb.cz/redaction.php?action=showRedaction&id_categoryNode=298.

ČÍRTKOVÁ, Ludmila, VITOUŠOVÁ, Petra a kol. *Pomoc obětem (a svědkům) trestných činů.* 1. vyd. Praha: Grada Publishing, 2007. 192 s. ISBN 978-80-247-2014-2.

Domácí násilí. Praha: Bílý kruh bezpečí, 2007 [cit. 20. 12. 2009].

Přístup z: <http://www.domacinasili.cz/domaci-nasili/>.

ABNORMNÍ OSOBNOSTI Z POHLEDU SOCIÁLNÍ PSYCHOLOGIE

Jan Hubert

Abnormní osobnost

Abnormní osobnosti jsou předmětem zájmu a studia především psychiatrie a klinické psychologie. Uvědomíme-li si však, že jde o poruchy osobnosti, při nichž je narušeno vnímání sociální reality a adaptace na ni, je zřejmé, že jde o téma, které přesahuje také do oblasti sociální psychologie a dalších humanitních věd. Diagnóza této poruchy je bez znalosti sociální interakce a míry adaptace postiženého jedince nemyslitelná. Abnormní osobnosti jsou často více problémem sociálním než medicínským. Odborníci pracující s lidmi, jako jsou psychologové, pedagogové, sociální pracovníci a další, se s nimi nezdědky setkávají jako se svými klienty, přičemž jednání s nimi bývá zpravidla složitější než s tzv. „normální“ populací. Již proto je znalost uvedené problematiky pro tyto specialisty potřebná, ne-li nezbytná.

Pojem abnormní osobnosti je terminologickým kompromisem. Označuje obecně jakoukoliv strukturu osobnosti odchylovající se od normy. Někdy nahrazuje starší a dnes poněkud pejorativně znějící označení psychopat, či novější vágní a trochu matoucí termín porucha osobnosti. Podle starší psychiatrické klasifikace byly totiž jako porucha osobnosti označovány chorobné změny osobnosti charakteristické především pro psychózy, tedy šílenství projevující se bludy a halucinacemi.

Psychopatie

Psychopat je jedinec vykazující disharmonickou strukturu osobnosti, pro kterou je charakteristické, že některé rysy jsou nadměrně zvýrazněné, jiné naopak potlačené nebo zcela chybějí (Janík, Dušek, 1987, s. 327). Starší diagnostická klasifikace psy-

chopatí vycházela z toho, ve které složce je osobnost narušena nejvíce. Zda je to ve sféře emocí, vůle, myšlení, či pudů. Postižení se liší svou osobnostní strukturou od obecné normy natolik, že tím trpí buď oni sami, nebo jejich okolí. Jedná se o skupinu poruch vykazující značnou rozmanitost. Pojem psychopatie bývá často ztotožňován s asociálními povahovými rysy. Například A. M. Becker považuje za charakteristické tzv. „jádro psychopatie“:

1. neschopnost udržet adekvátní interpersonální vztahy,
2. neschopnost snášet nesnáze a nelibost,
3. nedostatek svědomí. (Vondráček, 1967, s. 19)

Tento pohled je dnes považován za příliš zužující. Ne každý psychopat trpí absencí svědomí. Ne každý psychopat je neodolný.

Porucha vykazuje jen malou procesuální aktivitu. Psychopatie není onemocněním, z něhož by bylo možné se uzdravit, ale relativně trvalý defekt. Pojem psychopatie použil poprvé koncem 19. století v pátém vydání své učebnice psychiatrie slavný německý lékař Emil Kraepelin, který ho považoval za synonymum tzv. „degeneračního šílenství“, kam řadil mimo jiné i homosexualitu (Černoušek, 1988, s. 98). Od začátku byla psychopatie považována za poruchu dědičnou či aspoň vrozenou, která se začíná projevovat nejpozději v dospívání. S těmito představami korespondovaly Goddardova studie rodiny Kallikaků i Lombrosova teorie rozeného zločince. V novější době se pak stalo módním zkoumání abnormit ve struktuře a činnosti mozku, či genetických poruch, například syndromu „supermale“. U mužů, kteří vykazují v karyotypu nadbytečný chromozom Y (tedy XYY), je popisován nápadně častý výskyt psychopatických rysů, sklonů k násilí a asociálnímu chování (Zvolský, 1977, s. 207). Dále byl zjištěn vztah mezi impulsivní agresivitou, typickou pro antisociální osobnost, a mutací genu kódujícího enzym monoaminoxidázu A (MAO-A; Koukolík, Drtilová, 2006, s. 92).

Příčina možného psychopatického vývoje bývá někdy spatřována nejen ve vrozené poruše činnosti mozku, jak je tomu například u poruchy pozornosti s hyperaktivitou (dříve lehké mozkové

dysfunkce; Koukolík, Drtilová, 2006, s. 98), ale i v poškození mozku způsobeném až po narození jedince. Je-li porucha osobnosti důsledkem dušení, úrazu, zánětu, intoxikace či jiného poškození mozku v raném dětství, hovoří Koukolík s Drtilovou (2006, s. 30) o sekundární poruše. U dětí, které jsou nějakou mozkovou nedostatečností disponovány k neadekvátním reakcím a chování, je pro jejich další vývoj rozhodující sociální prostředí, ve kterém vyrůstají. Pravděpodobně nejvýznamnější negativní okolností bývá citová deprivace. Dítě, které se nenaučilo přijímat a oplácet rodičovskou lásku v raném věku, většinou nedokáže vytvářet zdravé citové vztahy s druhými lidmi ani v dospělosti.

Porucha osobnosti

Od osmdesátých let minulého století je u nás používán Diagnostický a statistický manuál duševních poruch vydaný Americkou psychiatrickou společností, známý pod označením DSM III, později DSM IV. Jednotlivé diagnostické kategorie jsou v něm zvoleny pragmaticky a definovány výčtem kritérií. Některé diagnózy, které by mohly znít pejorativně, či své nositele stigmatizovat, jsou přejmenovány. Jiné byly ze seznamu poruch eliminovány. To, co bylo dříve nazýváno psychopatiemi, je nyní přejmenováno na poruchy osobnosti. Tyto poruchy jsou podle manuálu rozděleny do tří skupin:

1. Lidé vykazující poruchy osobnosti první skupiny se navenek projevují jako podivní nebo výstřední. Do této kategorie patří paranoidní, schizoidní a schizotypní porucha osobnosti.
2. Osoby, které patří do druhé skupiny, se svému okolí jeví jako zvýšeně emocionální, teatrální nebo nestálé. Sem autoři manuálu zařadili histriónskou, narcistickou, asociální a hraničnou poruchu osobnosti.
3. Třetí skupina poruch zahrnuje ty, kteří se zdají být přespříliš úzkostní nebo bojácní. Tak se projevují lidé trpící vyhybavou, závislou, kompulzivní a pasivně agresivní poruchou osobnosti.

Celkem tedy jedenáct základních diagnostických kategorií. Nakonec zbývá kategorie atypických, smíšených nebo jiných poruch osobnosti nebo stavů, které se nedají klasifikovat žádnou jinou poruchou osobnosti, popsanou v manuálu (DSM III, 1989, s. 305).

Výše uvedený výčet poruch osobnosti se zdá být vytvořen pragmaticky na základě klinické zkušenosti autorů. Nápadná je absence jednotného klasifikačního kritéria či kritérií. Na rozdíl od starší kategorizace psychopatií, která měla jistý systém a logiku, protože vycházela, jak již bylo uvedeno, z toho, ve které oblasti či složce je defekt osobnosti nejvýraznější, tvůrci manuálu jako kdyby rezignovali na snahu o teoretický základ prezentovaného utřídění poruch.

Abnormní osobnostní strategie

Určitý řád do této klasifikace vnáší typologie abnormních osobnostních strategií T. Millona, o které u nás referují K. Durecová a K. Balcar. Osobnostními strategiemi jsou podle Millona složité způsoby instrumentálního chování, směřující k dosahování žádoucích a vyhýbání se nežádoucím výsledkům. Jsou podmíněny osobnostními dispozicemi, zráním a sociálním učením. Pro abnormní povahy, které používají ve svých životních interakcích abnormní osobnostní strategie, jsou charakteristické rigidita jednání, zvýšená psychická zranitelnost a vytváření „bludných kruhů“ v chování. Rigidita spočívá v opakování chyb a neadaptivních vzorců chování bez ohledu na jejich nepřiměřenost dané situaci. Jde o deficit sociálního učení. Zvýšená zranitelnost se projevuje sníženou odolností vůči stresu a přecitlivělostí na vlastní osobu. „Bludné kruhy“ v chování vznikají tak, že jestliže okolí reaguje negativně na neadekvátní jednání abnormního jedince, ten ho nekoriguje, ale naopak opakuje s větší intenzitou. Vzniká tak bludný cyklus vedoucí k trvalé eskalaci konfliktů mezi ním a společností.

Pro nás je zajímavé a významné to, že základní klasifikační kritéria typologie jsou sociálně psychologické povahy. Vycházejí z toho, jak jedinec vnímá druhé lidi a kde hledá zdroj uspokojení svých (především psychosociálních) potřeb, a jakým způsobem tohoto uspokojení ve svém sociálním prostředí dosahuje. Prvním rozlišujícím znakem je tedy to, zda člověk hledá základní zdroj uspokojení svých potřeb v sobě samém, nebo v druhých lidech. Osoby, které vykazují silnou potřebu citové náklonnosti, podpory a zájmu ostatních, volí tomu odpovídající strategie chování. Takové nazývá Millon „závislími“. Opakem jsou „nezávislé“ osobnosti, které se vyznačují tím, že v saturaci svých potřeb spoléhají převážně nebo výhradně na sebe. Jako „ambivalentní“ jsou označovány ty osoby, které jasně nepreferují žádný ze dvou zdrojů a kolísají mezi tím, zda při dosahování uspokojení spoléhají více na sebe, nebo na druhé. Lidé, kteří mají velmi omezenou schopnost prožívat libé pocity a jsou zvýšeně vnímaví k nepříjemným prožitkům, volí strategie vedoucí k sociální izolaci a sebeodcizení. Projevují se jako přecitlivělí samotáři. Tyto osoby nazývá Millon „odtažitými“.

Podle způsobů, kterými lidé dosahují uspokojení svých potřeb, lze rozlišit strategie aktivní a pasivní. To je druhý z rozlišujících znaků klasifikace. Jako „aktivní“ označuje autor osoby rozhodné, energické, vytrvalé a činné, aktivně zdolávající překážky. „Pasivní“ jsou ti, kteří před překážkami rezignují, jsou nerozhodní, neteční a málo vytrvalí, vyčkávají a podrobují se.

Kombinací uvedených dvou rozlišujících znaků lze vytvořit celkem osm typů abnormálních osobnostních strategií, které odpovídají osmi kategoriím poruch osobnosti podle DSM III. Jde o tyto strategie:

1. Pasivně - odtažitá osobnostní strategie je charakteristická pro schizoidní poruchu osobnosti.
2. Aktivně - odtažitá osobnostní strategie je charakteristická pro vyhublou poruchu osobnosti.

3. Pasivně - závislá osobnostní strategie je charakteristická pro závislou poruchu osobnosti.
4. Aktivně - závislá osobnostní strategie je charakteristická pro histriónskou poruchu osobnosti.
5. Pasivně - nezávislá osobnostní strategie je charakteristická pro narcistickou poruchu osobnosti.
6. Aktivně - nezávislá osobnostní strategie je charakteristická pro asociální poruchu osobnosti.
7. Pasivně - ambivalentní osobnostní strategie je charakteristická pro kompulzivní poruchu osobnosti.
8. Aktivně - ambivalentní osobnostní strategie je charakteristická pro pasivně-agresivní poruchu osobnosti.

Vedle toho uvádí Millon další tři více abnormní osobnostní strategie, které se liší od předchozích ještě výraznějšími poruchami v interakci s druhými lidmi a občasnými psychotickými epizodami. Jsou to:

9. Dysfunkční závislá nebo ambivalentní strategie je charakteristická pro hraniční poruchu osobnosti.
10. Dysfunkční nezávislá osobnostní strategie je charakteristická pro paranoidní poruchu osobnosti.
11. Nedostatečně integrovaná a dysfunkční osobnostní strategie je charakteristická pro schizotypní poruchu osobnosti.

Z výše uvedeného je zřejmé, že pro všechny abnormní osobnostní strategie, a tedy abnormní osobnosti (považujeme-li „abnormní osobnost“ v tomto kontextu za synonymum „poruchy osobnosti“), jsou příznačné defekty ve vnímání a prožívání sebe sama a druhých lidí, a z toho rezultující problémy s adaptací na sociální prostředí. Také tzv. „normální“ lidé se mohou za určitých okolností, zejména v obtížných životních situacích, pod vlivem alkoholu a podobně, chovat nepřiměřeně, v rozporu s pravidly společnosti či jinak nepřizpůsobivě. Jedinci s poruchami osobnosti se však od ostatních liší frekvencí, intenzitou a povahou ta-

kových projevů. Tyto rozdíly budou zvláště patrné, když obrátíme pozornost ke čtyřem kategoriím, které znamenají pro své bezprostřední okolí a celou společnost snad největší problém.

Asociální osobnost

Nejnebezpečnější odchylku od normy představují lidé trpící asociální poruchou osobnosti, dříve nazývaní anetickými psychopaty. Podle DSM III (1989, s. 314 – 318) jde o poruchu s významným podílem zděděných predispozic, vyznačující se trvalým porušováním společenských norem a práv druhých lidí a pohrdáním obecně sdílenými hodnotami. Naopak, na svá vlastní práva bývají tito jedinci velmi citliví. Sami sebe vnímají jako silné a mimořádné osobnosti, druhé lidi jako slabé, méněcenné a podřadné, a proto volí jako základní životní strategii bezohlednou agresi. Někdy uznávají obecnou potřebu pravidel ve společnosti, pro sebe však činí výjimku a žádná omezení si nepřipouštějí. Nemají zábrany lhát, podvádět, porušovat sliby. Při uspokojování svých potřeb jsou nezdrženliví. Zatouží-li po něčem, nedokáží čekat a zmocní se toho podvodem nebo násilím. Nejsou schopni soucitu a lásky. Ublížují i svým nejbližším. Zatímco u většiny „normálních“ lidí bývá agrese reakcí na frustraci a provází ji negativní pocit hněvu, u asociálních osob se setkáváme s patologickou agresi, provázenou libými pocity. Dělá jim radost ubližovat. Bývají krutí, zlomyslní a mstiví. Někteří se ukájejí týráním zvířat. Vzdor neadekvátně vysokému sebevědomí, vykazují nedostatek sebeúcty. Nemají proto zábrany chovat se deviantně a zbaběle. Když se dopustí špatnosti, netrpí pocity viny, nejvýše strachem, že budou odhaleni a potrestáni. Možnost nápravy bývá u těchto lidí velmi sporná.

Asociální jedinci zpravidla výborně ovládají techniky racionalizace, kterými ospravedlňují své špatné jednání, a manipulace, kterými více či méně skrytě vnucují druhým lidem svoji vůli. Těší je a vzrušuje pocit moci. Dostanou-li se do problémů, nepřiznají svou vinou, ale hledají ji u jiných. Bizarnost některých jejich raci-

analizací může dokonce budít podezření na epizodu duševní choroby. Psychopatický pachatel například často činí odpovědnou za své jednání oběť. Jde o projev extrémního egocentrismu, vypovídající o hloubce narušení osobnosti. Způsob uvažování psychopata bývá přirovnáván k egocentrickému myšlení malého dítěte.

Již italský psychiatr C. Lombroso (Dufek, 1976, s. 109-110), který na základě studia těchto osobností vytvořil teorii rozeného zločince, upozornil na jejich další specifické rysy. Mívají prý vyšší práh pro vnímání bolesti. Surovost a naprostá bezcitnost a se u nich občas snoubí s jistým sklonem k okázalým projevům „přesládlé“ sentimentality. To budí u některých naivních lidí mylný dojem, že jsou „v jádru velmi citliví“.

Osoby postižené asociální poruchou respektují pouze sílu, fyzickou i mentální. Velmi dobře dokážou rozpoznat strach druhých lidí a využít ho. Shovívavost, ústupky a snahu dát jim „druhou šanci“ nevnímají jako dobrou vůli, ale jako slabost společnosti a důkaz své převahy a výjimečnosti.

Paranoidní osobnost

Lidé trpící paranoidní poruchou osobnosti jsou další kategorií osob, působících ve svém sociálním prostředí napětí a konflikty. Jejich dominantním rysem je podle DSM III (1989, s. 305-307) převládající neodůvodněná podezřívavost a vztahovačnost. Sami sebe často vnímají jako „jediné spravedlivé“ a druhé lidi jako nepřátelské nebo podezřelé. Životní strategií paranoidních osob jsou permanentní ostražitost, obrana a boj za jejich práva a proti domnělým křivdám. Svoji velmi výrazně subjektivní percepci skutečnosti považují za jedinou správnou a každý nesouhlas a odlišný názor interpretují jako projev nepřátelství a vadného charakteru oponenta. To limituje jejich schopnost vytvářet s druhými lidmi pozitivní vztahy. Velmi dobře si pamatují vše, co je utvrzuje v přesvědčení, že je jim činěno příkoří. Často studují právní normy a píší četné a obsáhlé, někdy bizarní stížnosti. Jejich styl a jazyk bývají patetické, zveličují, lpí na hloupostech a při hledání

chyb a nedostatků druhých lidí jsou až chorobně vynalézaví a kreativní. Je třeba dodat, že tito lidé zpravidla nepíší anonymní dopisy. Nebývají zbabělí a pod své stížnosti se podepisují.

Subjektivní přesvědčení paranoidní osobnosti v extrémních případech připomíná svou nevyvratitelností psychotický blud. Takový jedinec provokuje svým chováním negativní odezvu okolí, která ho dále utvrzuje v paranoidním postoji. Je otázkou, co více přispívá k setrvání abnormálních vzorců chování, zda jeho povahový defekt, či deformovaná interakce se sociálním prostředím. Je účelné jednat s těmito lidmi maximálně zdrženlivě a postupovat vždy lege artis. Pokusy vymlouvat jim jejich podezření nemají smysl. Obrátí-li paranoidní osobnost své nepřátelství proti konkrétnímu člověku, je třeba se bránit, ale nevyplácí se konflikt hrotit. Ve svém boji dokážou být totiž extrémně vytrvalí.

Histriónská osobnost

Velmi nápadná je histriónská porucha osobnosti, dříve označovaná jako hysterická psychopatie (Janík, Dušek, 1987, s. 333). Hysterické rysy a chování bývají laiky přisuzovány zejména ženám, ale nalézáme je i u mužů. Histriónští lidé jsou výrazně egoцентриční. Jejich city a vztahy bývají dramatické, avšak mělké a málo opravdové. Podle zkušeností terapeutů, prožili někteří z nich velmi neuspokojivé dětství. Sami sebe vnímají jako přitažlivé a okouzlující. Vnitřně však bojují s pocity méněcennosti a pochybnostmi o sobě. Mají proto silnou potřebu být druhými utvrzováni v kladném sebehodnocení. Jejich základní životní strategií je pak stálá snaha strhávat na sebe pozornost okolí. Snaží se zaujmout nápadným a afektovaným chováním, teatrálními gesty, přehnanými emočními projevy, výstředním oblékáním atd. (DSM III, 1989, s. 311) Nedaří-li se jim být středem pozitivní pozornosti a obdivu ostatních, provokují a usilují aspoň o negativní pozornost. Když nemohou být milováni, je pro ně snesitelnější, když jsou nenáviděni, než aby byli přehlíženi. V extrémních případech lze hovořit o hérostratismu, poruše nazvané podle jména muže,

který proto, aby se zapsal do historie, zapálil ve 4. století před naším letopočtem jeden ze Sedmi divů světa – Artemidin chrám v Efesu. Histriónské osobnosti milují vzrušení a neobvyklé zážitky i za cenu problémů a konfliktů. Relativně často se u nich setkáváme s demonstrativními sebevraždami, sebepoškozováním, abúzem návykových látek, sexuální promiskuitou a jinými formami autodestruktivního chování. Pokud si ale vážněji ublíží, tak spíše nedopatřením, než že by skutečně chtěly. Jejich vztah k pravdě je velmi liberální.

S histriónskou povahou úzce souvisí porucha nazývaná pseudologia phantastica, tedy bájivá lhavost. Bájící jedinec se snaží získat pozornost vymyšlením a vyprávěním zajímavých osobních zážitků. Posléze ztrácí pojem o tom, co je pravda a co jeho fantazie a je přesvědčen o reálnosti těchto „vzpomínek“. Bájivá lhavost vypadá jako porucha paměti, jde ale o projev poruchy osobnosti (Janík, Dušek, 1987, s. 89). Hranice mezi pravdou a lží bývá u těchto lidí nejasná.

Jednání s osobami trpícími histriónskou poruchou představuje riziko v tom smyslu, že bývají obratnými manipulátory, mohou druhého člověka nepravdivě obvinít, někdy ztrácejí kontrolu nad svými emocionálními reakcemi, snaží se ostatní zapojit do svých inscenací, vyvolávají konflikty a nestydí se na veřejnosti ztropit scénu.

Narcistická osobnost

Podobná histriónské, je v některých rysech narcistická porucha osobnosti, pojmenovaná podle mytického Narcise, pro kterou jsou podle DSM III (1989, s. 312) charakteristické pocity velikášství, vlastní důležitosti a jedinečnosti, a z toho vyplývající potřeba pozornosti a obdivu. Dnes se prý zdá být tato porucha běžnější než v minulosti. Narcističtí lidé vnímají sami sebe jako významné, přitažlivé a hodné obdivu, ostatní lidi jako nedůležité, bezvýznamné a svým způsobem méněcenné. Zatímco histrión má o sobě pochybnosti a chce být o svém významu ujišťován druhými,

narcistický jedinec nepochybuje a je si svou velikostí jistý. Jeho základní životní strategií je neustálé zdůrazňování vlastní osoby, demonstrace převahy, svého mimořádného významu a důležitosti. Očekává respekt a obdiv. Cítí se oprávněn vést ostatní a rozhodovat za ně. Jako samozřejmé vyžaduje zvláštní výhody a úsluhy. Lidé trpící touto poruchou druhé poučují, zveličují své úspěchy a zásluhy, chlubí se tituly, funkcemi, hodnostmi a postavením. Někteří z nich mají mesiášské sklony, považují se za osudem vyvolené spasit a reformovat společnost. Mohou předstírat i skromnost. V takovém případě se pak rádi obklopují pochlebujícími příznivci a někdy se tváří, že jim na obdivu a poctách nezáleží.

Pro přílišné zaujetí vlastní osobou, zpravidla nedokáží vytvářet kvalitní interpersonální vztahy. Narcistický muž si vybírá partnerku, aby ho obdivovala a zbožňovala. Má-li po svém boku atraktivní ženu, tak proto, aby ho zdobila a akcentovala jeho vlastní přitažlivost. Stejný význam pro něho mají drahé vozy a další symboly úspěchu.

Narcistická osobnost může být zdrojem problémů pro svou sebestřednost. Nedokáže jednat a spolupracovat s druhými lidmi jako s rovnocennými partnery. Velmi nerada se přizpůsobuje. Má-li pocit, že není respektována, je sarkastická a chová se nepřátelsky. I při relativně bezproblémové interakci může svojí shovívavou přezíravostí provokovat u ostatních lidí chuť oplácet stejným. Z čistě pragmatických důvodů je účelné dát takovému jedinci při jednání s ním, pokud je to možné, aspoň omezený prostor k tomu, aby předvedl svoji důležitost. Na druhou stranu, důsledné trvání na dodržování obecně sdílených pravidel by mělo být hlavní zásadou pro jednání se všemi lidmi s poruchami osobnosti.

Čtyři výše popsané poruchy osobnosti představují extrémní případy, se kterými se v reálném životě v až tak vyhraněné podobě nesetkáme často. Abnormní jedinci dále nezřídka vykazují znaky více než jediné poruchy. Poměrně častá bývá například kombinace asociálních, paranoidních a histriónských rysů.

Rozpoznání abnormní osobnosti

Zásadní a naprosto nezastupitelný význam pro rozpoznání abnormní osobnosti má znalost její anamnézy. Nejvýznamnějšími symptomy této poruchy jsou skutečnosti, které vypovídají, jaký má daný jedinec vztah k sobě a druhým lidem, které potřeby hrají dominantní roli v motivaci jeho jednání a jak při jejich uspokojování respektuje práva druhých lidí a pravidla společnosti, ve které žije. Tyto informace o druhé osobě získáme jedině ze znalosti její „životní cesty“. Každý „píše“ nejpravdivější psychologickou charakteristiku své osobnosti tím, jak se v průběhu své existence v sociálním prostředí chová, přičemž tato charakteristika vykazuje zejména v případě deviantních rysů relativní stálost, nebo jen velmi malou proměnlivost v čase. Stručně řečeno - jak se člověk chová, takový je. Člověk se může také změnit a mění se zejména, když je vystaven novým vlivům či podroben odborné péči, ale nikoliv tak dramaticky, jak věří někteří romantici mezi odborníky. Jak se choval včera, bude se s nejvyšší mírou pravděpodobnosti chovat i zítra a pozítří. Čím výraznější je porucha osobnosti, tím více je rezistentní vůči terapeutickému a resocializačnímu působení. Je s podivem, jak tuhé život mají některé iluze a iracionální představy. Kolik žen, vstupujících do vztahu s mužem, který svou předcházející partnerku bil a týral, upřímně věří, že k nim se takto chovat nebude, protože je v jádru hodný a „je přece skutečně miluje“.

Při hodnocení činů abnormních osobností je proto třeba vycházet z holých a objektivních skutečností, tedy z tzv. „tvrdých dat“. To platí zejména o těch případech, jejichž poruchou trpí především jejich okolí. Subjektivní interpretace a vysvětlení anamnesticky významných skutečností prezentované danými osobnostmi, často velmi sofistikované, bývají pro jejich bližší poznání sice zajímavé, ale jejich pravdivost je pochopitelně vždy sporná. Jak již bylo zdůrazněno, abnormní jedinci zpravidla výborně ovládají dovednosti racionalizace a manipulace. Většinou se nerozpakují lhát, a pokud přiznají nějaké své konflikty či problémy,

téměř vždy jsou v jejich podání jimi vinni druzí lidé, nebo nějaké nepříznivé objektivní okolnosti. To je diagnosticky významný varovný signál. Ideální je, když můžeme získat o osobě, která nás z nějakého odborného důvodu zajímá, objektivní údaje. Osobnosti, které bývají pro své okolí zdrojem potíží, jsou dnes před rychlou identifikací svého povahového defektu do určité míry chráněny normami na ochranu osobních dat. To je zdrojem nesnází tam, kde je žádoucí včasné rozpoznání poruchy. Třeba při personálním výběru. Personalista často nemá možnost zjistit, zda uchazeč o zaměstnání nemá například problémy s alkoholem, nebo zda dokonce není drogově závislý. Abnormní projevy se pak mohou manifestovat až po čase, kdy už je relativně pozdě. V každém případě však platí, že nezbytné minimum, které lze učinit, je vycházet při posuzování druhého člověka střízlivě a realisticky z jeho anamnézy, tedy z jeho chování a činů, a nikoliv z toho, jak sebe prezentuje on sám.

Použitá literatura:

ČERNOUŠEK, Michal. *Studie k dějinám psychiatrického myšlení II*. 1.vyd. Praha: Výzkumný ústav psychiatrický, 1988. 103 s.

DSM III – Diagnostický a statistický manuál duševních poruch Americké psychiatrické společnosti. 3. revize. Praha: Výzkumný ústav psychiatrický. 1989. 332 s. ISBN 80-85121-00-X.

DUFEK, Miroslav. *Soudní psychiatrie pro právníky a lékaře*. 1. vyd. Praha: Orbis, 1976. 272 s.

JANÍK, Alojz a DUŠEK, Karel. *Diagnostika duševních poruch*. 2.vyd. Praha: Avicenum, 1987. 404 s.

KOUKOLÍK, František a DRTILOVÁ, Jana. *Vzpoura deprivantů – Nestvůry, nástroje, obrana*. 2.vyd. Praha: Galén, 2006. 327 s. ISBN 80-7262-410-5.

Patopsychologie osobnosti. Pražská vysoká škola psychosociálních studií. Přístup z: <http://www.pvsps.cz/spmgr-materialy.htm>.

VONDRÁČEK, Vladimír. *Speciální psychiatrie.* 3. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1967. 313 s.

ZVOLSKÝ, Petr. *Genetika v psychiatrii.* 2. vyd. Praha: Avicenum, 1977. 268 s.

PREVENCE SOCIÁLNĚ PATOLOGICKÝCH A NEŽÁDOUCÍCH JEVŮ JAKO TÉMA VZDĚLÁVÁNÍ DOSPĚLÝCH

Iva Jedličková

Příspěvek spojuje dvě témata, která současně představují dva důležité atributy soudobé společnosti, a to vzdělávání v dospělosti a prevenci sociálně patologických a nežádoucích jevů. Jakkoli je oběma těmito atributům soudobé společnosti přikládána velká významnost, každý z nich je atributem dnešní společnosti jiného řádu a na každý z nich je nahlíženo značně rozdílně. V dalších úvahách bude konkretizován jednak náhled na obě výše zmíněná témata, jednak – a to především – jejich vzájemná souvislost.

Vzdělávání dospělých v kontextu celoživotního učení

Vzdělávání v dospělosti rozhodně není novým trendem, který by snad bylo možno vztáhnout teprve k počátku tohoto století. Idea celoživotního učení, jehož je vzdělávání v dospělosti součástí, je v různém rozsahu a různé intenzitě nastolována již několik století. Rozpracovávání této ideje a pokusy konkretizovat možnou podobu celoživotního učení provázejí vývoj pedagogického myšlení už od starověku.

Výrazný posun v tříbení ideje celoživotního učení a v podpoře jeho uvedení do života je možno konstatovat zejména ve druhé polovině dvacátého století, nepochybně také v souvislosti s iniciativami Organizace spojených národů pro vědu, kulturu a výchovu (UNESCO) – jejími celosvětovými konferencemi k naléhavým aspektům celoživotního učení a zejména publikovanými dokumenty k problematice celoživotního učení, jako byl například dokument „Learning to be – the world of education today and tomorrow“ z roku 1972 (v českém překladu vyšel pod názvem Učit se být – svět vzdělání dnes a zítra), nebo zpráva Komise OSN pro

vzdělávání pro 21. století (tzv. zpráva Delorovy komise) „Learning – the treasure within“ z roku 1996 (v českém překladu pod názvem Učení je skryté bohatství, v současnosti je častěji na tuto zprávu odkazováno jako na Učení: dosažitelný poklad).

Obdobně je zapotřebí uvést iniciativy dalších nadnárodních subjektů v třibení a rozvíjení konceptu celoživotního učení, například Organizace pro hospodářskou spolupráci (OECD: deklarace „Lifelong learning for all“ z roku 1996) či Evropské komise (dokument „White paper on education and training: teaching and learning towards the learning society“ z roku 1995 a dokument „A Memorandum on lifelong learning“ z roku 2000).

Přelom dvacátého a jednadvacátého století pak posouvá pojetí ideje celoživotního učení ještě znatelně dále, totiž k chápání vzdělávání jako kontinuálního procesu po celý život jedince, tedy i v jeho dospělosti. Rozhodně totiž nelze po ukončení souvislého vzdělávání v dětství a mládí realizovaného v institucích školské soustavy, ať už byla doba povinné školní docházky a na ni navazující profesní přípravy jakkoli dlouhá a toto vzdělávání završeno jakkoli zásadním certifikátem, konstatovat, že člověk je připraven definitivně a v úplnosti pro celý svůj život, profesní i mimoprofesní. Toto stanovisko je opakovaně deklarováno ve vzdělávacích dokumentech národní i nadnárodní povahy posledních desetiletí a je také akceptováno tvůrci a realizátory vzdělávací politiky. Aktuálním výrazem toho, jak vzdělávací politika nahlíží na nezbytnost vzdělávání v průběhu celého života, je pak deklarované směřování k (takzvané) učící se společnosti, jak to dokládá například výše zmíněná Bílá kniha Evropské komise. (White Paper, 1995). Učící se společnost je nejčastěji chápána jako taková společnost, v níž má každý člověk právo na vzdělání, vzdělávací příležitosti jsou otevřené každému bez rozdílu, lidé jsou k účasti na vzdělávání motivováni a podporováni veřejnými institucemi a pokrok ve vzdělávání je uznáván jako důležitá hodnota (srov. Palán, 2002, s. 222-223).

S tím souvisí i významně širší pojetí vzdělávání v dospělosti, než jak je obecně širokou veřejností vnímáno: Vzdělávání není ani vyhrazeno jen dospělým v produktivním věku, ani není úzce chápáno jen jako nástroj pro uplatnění na trhu práce, i když je tak často vztahováno k potřebě pracovního uplatnění dospělých, jeho udržení, posílení nebo znovunalezení. Vzdělávání je v soudobé společnosti chápáno jako samozřejmý průvodce jedince celým jeho životem, nikoli jen životem profesním a nikoli jen v době vykonávání profese, tedy v tzv. produktivním věku.

Na tomto místě je zapotřebí poznamenat, že je příznačné pro české myšlení o výchově a vzdělávání, že i v souvislosti se vzděláváním v dospělosti je možno nalézt oporu v myšlenkách Jana Amose Komenského, když ve Vševýchově, jednom z dílů Obecné porady o nápravě věcí lidských, v kontextu úvah o potřebě a právu na vzdělání každého bez rozdílu konstatuje: „Každý věk je určen k učení a tytéž meze jsou dány člověku pro život a pro učení.“ (Komenský, 1948, s. 74)

Ovšemže je v současné charakteristice takto chápaného – samozřejmého – vzdělávání v dospělosti možno zaznamenat v posledních desetiletích značný kvantitativní rozvoj a nárůst, a v souvislosti s tím i silné, výrazné vývojové tendence v řadě aspektů. Předmětem odborného zájmu je mj. například proměna obsahu vzdělávání v dospělosti, neboť právě kategorie obsahu vzdělávání dospělých zaznamenává značnou dynamiku. Jistěže to neznamena, že silná a nosná (a také tradiční) témata vzdělávání dospělých uplynulých období jsou zapomenuta nebo že snad již nejsou součástí vzdělávací nabídky. K oněm tradičním a dlouhodobě vyhledávaným tématům však přistoupila řada dalších, zcela nových. A tak se například v zájmovém vzdělávání dospělých objevují vedle tradičních, vyhledávaných a dlouhodobě realizovaných kursů, přednášek a přednáškových cyklů zaměřených na cizí jazyky, na témata z národních dějin, vlastivědy, zeměpisu a dějin umění ve vzdělávací nabídce témata nová. K takovým tématům, evidentně reflektujícím atributy současné společnosti a její vývo-

jové trendy, patří například témata zdravého životního stylu, vyšších úrovní počítačové gramotnosti, využívání nových komunikačních technologií a také vyrovnávání se s negativními projevy civilizace apod. Obdobný tematický vývoj jako v popisovaném zájmovém vzdělávání dospělých, tedy vstup nových témat do vzdělávání dospělých, je zřetelný a výrazný také zejména v profesním a dalším profesním vzdělávání.

Prevence sociálně patologických a nežádoucích jevů jako téma vzdělávání dospělých

Prevence sociálně patologických a nežádoucích společenských jevů a důležitost, která je jí přisuzována, je také v jistém smyslu reflexí soudobého vývoje společnosti. Vzhledem k existenci takových palčivých problémů soudobé společnosti, které ztěžují životy jednotlivců i fungování celé společnosti, je problematika potřeby efektivního předcházení těmto jevům hojně nastolována v dokumentech i diskusích nejen pedagogických a andragogických.

V souvislosti s již zmíněným obsahovým trendem ve vzdělávání dospělých a uváděným nastolováním nových vzdělávacích témat pak zákonitě vyvstává otázka, zda se také prevence nežádoucích společenských jevů a jevů sociálně patologických již stala nebo stává takovým novým vzdělávacím tématem, nebo – pokud tomu tak dosud není – přinejmenším, zda by se takovým tématem vzdělávání dospělých stát neměla.

V avizovaném náhledu na téma nežádoucích společenských jevů je na místě nejprve konstatovat, že za téma potřebné pro řešení v kontextu problematiky celoživotního učení a zejména té jeho části, která se zabývá vzděláváním v období dospělosti, považují právě problematiku těch jevů, které jsou stále za projevy sociální patologie považovány, a to i přes vývoj v pojetí související terminologie, zejména ve vztahu sociální patologie, respektive tzv. sociálně patologických jevů, sociálních deviací a nežádoucích společenských jevů.

Není předmětem tohoto příspěvku třibení výše uvedených pojmů (sociálně patologické jevy – sociální deviace – nežádoucí společenské jevy) a vztahů mezi nimi, proto budou v dalších úvahách míněny především sociálně patologické jevy jako nejnaléhavější téma pro edukační preventivní aktivity. Jako východisko pro další mapování vztahu vzdělávání dospělých a problematiky prevence sociálně patologických jevů tedy bude akceptováno pojetí těchto jevů, jak je uvedeno například v publikaci Blahoslava Krause a Jolany Hroncové a kol. Sociální patologie, nebo v publikaci Petera Ondrejkooviče a kol. Sociálna patológia (Kraus, Hroncová a kol., 2007, s. 10; Ondrejkoovič a kol., 2010, s. 18)

Problematika sociální patologie v komplexním uchopení a v jejím rámci problematika sociálně patologických jevů a prevence těchto jevů jsou samozřejmě klíčovým tématem průpravného, případně i dalšího profesního vzdělávání, a to odborníků pro oblast sociální patologie. Toto průpravné profesní i další profesní vzdělávání oborových profesionálů samozřejmě musí mít ve svém kurikulu významně širší tematický záběr, než je zde sledované téma prevence sociálně patologických jevů (teorie sociálních deviací a sociální patologie včetně etiologie a diagnostiky a přístupy k řešení sociálně patologických jevů i širší kontext z pohledu práva, sociologie, psychologie atd.). Prevence sociálně patologických jevů je pak zákonitě vyústěním, tematickým završením celého oborového studia. Současným stavem tohoto průpravného profesního a dalšího profesního vzdělávání v oboru se podrobněji zabýval příspěvek „Pregraduální a další vzdělávání pracovníků pro oblast sociální patologie“ na konferenci Socialia 2010 (publikován ve sborníku z konference). Na tomto místě je však zapotřebí uvést a zdůraznit další důležitý aspekt tématu prevence sociálně patologických jevů: Souvislost tohoto tématu se vzděláváním dospělých je v tomto případě profesního a dalšího profesního vzdělávání takříkajíc umocněna: prevence společensky nežádoucích jevů je zde nejen tématem vzdělávání dospělých v průběhu jejich profesní přípravy, nýbrž s vysokou pravděpo-

dobností také tématem, ve kterém budou sami posléze vzdělavatelé dospělých.

Vedle odborníků pro profesní pole sociální patologie patří k cílovým skupinám dalšího profesního vzdělávání v problematice prevence nežádoucích společenských jevů pracovníci také v dalších pomáhajících profesích, zejména sociální pracovníci a sociální pedagogové. Rovněž pro jejich odborníky platí, že jsou potenciálními vzdělavateli dospělých ve sledovaném tématu.

Samostatnou kapitolou v mapování prevence sociálně patologických a nežádoucích společenských jevů jako tématu profesního a dalšího profesního vzdělávání je pregraduální a další vzdělávání pedagogických pracovníků. Pregraduální příprava učitelů a dalších pedagogických pracovníků není ovšem předmětem tohoto příspěvku, i když rovněž tato „tematická podmnožina“ profesního vzdělávání v problematice prevence sociálně patologických a nežádoucích jevů by měla být chápána jako důležité téma k nastolení a řešení, a to vzhledem k potřebnosti příslušné erudice učitelů a dalších pedagogických pracovníků a zejména vzhledem k tomu, jakou různorodostí se vyznačuje její pojetí v kurikulu současného pregraduálního vzdělávání pedagogů.

Dlouhodobě ještě výrazněji než v pregraduální přípravě pedagogických pracovníků je vzdělávání v tématu prevence sociálně patologických jevů zastoupeno v dalším vzdělávání pedagogických pracovníků. Rozhodně to není jen tím, že příslušná legislativa upravující další vzdělávání pedagogických pracovníků výslovně řeší oblast prevence sociálně patologických jevů, tedy uvádí ji ve výčtu a konkretizuje náležitosti koncipování takto zaměřených vzdělávacích akcí a podmínky pro jejich akreditování. Bezpochyby je důvodem značné kvantity nabídky takto zaměřeného vzdělávání pedagogických pracovníků především to, za jak závažnou oblast edukační reality ve školách a školských zařízeních je zapotřebí problematiku sociálně patologických a nežádoucích jevů považovat, a v souvislosti s tím i to, jak naléhavě se jeví potřeba připravenosti učitelů a dalších pedagogických pracovníků na ře-

šení výchovných situací spojených s projevy společensky nežádoucího chování. Konkrétním projevem oné naléhavosti jsou například počty takto zaměřených vzdělávacích akcí, nebo také subjektů, které toto vzdělávání nabízejí: Jestliže při mapování této vzdělávací nabídky v prvním pololetí roku 2010 bylo v databázi akcí dalšího vzdělávání pedagogických pracovníků uvedeno 195 akcí s příslušnou akreditací, kterou získalo 90 poskytovatelů různého typu (nejen škol a školských zařízení), pak o necelé čtyři roky později to bylo celkem 1448 takto zaměřených akreditovaných vzdělávacích akcí celkem 261 poskytovatelů (srov. Jedličková, 2010, s. 158; Databáze, 2014).

Oblast profesního a dalšího profesního vzdělávání odborníků pro oblast diagnostiky, řešení, terapie a prevence sociálně patologických jevů, případně odborníků v dalších profesích, ovšem rozhodně není jediným edukačním prostorem pro koncipování, nabídku a realizaci vzdělávacích akcí pro dospělé, jež jsou zaměřeny na problematiku prevence sociálně patologických jevů. Edukace v této problematice, navíc edukace široké dospělé populace – nikoli jenom vymezeného a tedy omezeného počtu pracovníků vybraných profesí – je totiž typickým příkladem toho, co je chápáno jako tzv. občanské vzdělávání dospělých.

Občanské vzdělávání dospělých je sice jednou z tradičně vymezovaných oblastí edukace dospělých, zároveň je však oblastí, která byla v dosavadním vývoji vzdělávání dospělých přinejmenším v našem prostředí rozdílně chápána a již byla a je příkládána rozdílná významnost. Vzhledem k předmětu tohoto příspěvku bude odhlédnuto od charakteristiky tohoto vývoje a jeho společenskopolitických konotací, i když právě jimi je onen nejednoznačný náhled na občanské vzdělávání dospělých způsoben.

Občanské vzdělávání dospělých je jak teorií, tak tvůrci vzdělávací politiky a rovněž i v národních i nadnárodních dokumentech prezentujících priority celoživotního učení chápáno jako nepominutelná součást edukace dospělé populace, která se významnou měrou podílí na utváření osobnosti dospělého ve vztahu

k jeho roli občana, jeho občanství a participaci na občanské společnosti. To představuje vedle profesního a partnerského a rodinného rozměru další důležitý rozměr života jedince. Doložením této důležitosti je například formulování a zdůvodnění tzv. čtyř pilířů celoživotního učení v dokumentu, na který již bylo poukázáno v úvodních pasážích tohoto příspěvku, tzv. zprávě Delorsovy komise „Learning – the treasure within“. K těmto pilířům celoživotního učení patří učit se vědět, učit se konat, učit se spolužit a učit se být (srov. Learning, 1996[online], str. 37). Mezi typickými tematickými okruhy občanského vzdělávání dospělých tak bývají nejčastěji uváděna témata právní, ekologická, ekonomická, politická, filozofická, všeobecně vzdělávací, medicínská a další, přičemž vazba takto zaměřených edukačních témat na uvedené čtyři pilíře celoživotního učení je očividná. V kontextu těchto konstatování je pak nepochybně tématem k diskusi to, jaká data jsou k dispozici z šetření, která se aktuálním stavem občanského vzdělávání dospělých a v jeho rámci extrémně nízkou mírou účasti dospělých na občanském vzdělávání v České republice zabývají (Hloušková, Pol in Rabušicová, Rabušic, 2008, s. 192).

Vzhledem k výše uvedeným argumentům k významu občanského vzdělávání je přitom za zcela legitimní možno považovat očekávání, že do komplexu edukačních témat podporujících spoluutváření dospělého jako občana budou vřazena rovněž témata z oblasti prevence sociálně patologických a nežádoucích jevů. A tak je na jedné straně možno jmenovat řadu nosných témat občanského vzdělávání dospělých (i ve vazbě na deklarované čtyři pilíře celoživotního učení), jako je problematika finanční gramotnosti a ekologické gramotnosti a rozvoje právního vědomí dospělých, široký komplex témat multikulturní výchovy a jeho význam pro prevenci netolerance, obdobně široký komplex témat k prevenci závislostí apod. Na straně druhé ovšem je zapotřebí nastolit otázku, jaký je postoj české dospělé populace k takto zaměřené nabídce neformálního vzdělávání, a současně také to, jak tento postoj zmapovat, vyhodnotit a jak jej spoluutvářet. Ovšemže

ruku v ruce s těmito komponentami problematiky (tedy vzdělávacím obsahem a postojem dospělé populace k němu) vyvstává jako potřebná k řešení rovněž otázka, jaké formy občanského vzdělávání dospělých jsou pro počátek 21. století adekvátní. V souladu s obecným trendem – nejen občanského – vzdělávání dospělých je posun od tradičních organizačních forem, jako jsou kurzy, přednášky a přednáškové cykly, cykly besed apod., k neprezenčnímu vzdělávání nepřehlédnutelný. A tak i v oblasti prevence sociálně patologických a nežádoucích jevů jde zejména o výzvu pro vzdělávání prostřednictvím médií, a to i přes zaznamenaný (nikoli však dostatečný) soubor počinů například veřejnoprávní televize v tomto směru. Vzhledem k širokému (nejen věkovému) záběru dospělé populace je výzvu směrem k médiím zapotřebí vztáhnout nejspíše stále k televizi jako médium, které je značnou částí dospělé populace i v současnosti hojně vyhledáváno. Koncepte efektivního televizního vzdělávání v oblasti prevence sociálně patologických a nežádoucích jevů je tedy tématem k nastolení a řešení.

Argumenty dokládající významnost ideje celoživotního učení a především jejího naplňování v 21. století byly po obecném pojednání zaměřeny na problematiku prevence sociálně patologických a nežádoucích jevů jako důležitého edukačního tématu v současném vzdělávání dospělých. Kromě místa této problematiky v profesním a dalším profesním vzdělávání odborníků pro oblast sociální patologie a dále pracovníků v dalších (například pedagogických) profesích je zapotřebí vnímat prevenci sociálně patologických a nežádoucích jevů jako nepominutelné téma občanského vzdělávání dospělých. Řešení tohoto úkolu je samozřejmě spíše než výzvou pro andragogy výzvou právě pro odborníky v oblasti sociální patologie.

Použitá literatura:

A Memorandum on Lifelong learning [online]. Brussels: European Commission, 2000 [cit. 11. 9. 2013]. Dostupné z:

<http://www.bologna-berlin2003.de/pdf/MemorandumEng.pdf>.

Databáze akcí DVPP [online]. Praha: MŠMT, 2014 [cit. 1. 3. 2014]. Dostupné z:

<http://www.msmt.cz/vzdelavani/dalsi-vzdelavani/databaze-akci-dvpp>.

HLOUŠKOVÁ, Lenka a POL, Milan. Občanské vzdělávání dospělých. In: RABUŠICOVÁ, Milada, RABUŠIC, Ladislav et al. *Učíme se po celý život? O vzdělávání dospělých v České republice*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2008, s. 189-204. ISBN 978-80-210-4779-2

JEDLIČKOVÁ, Iva. Pregraduální a další vzdělávání pracovníků pro oblast sociální patologie. In: *Socialia 2010. Sociální deviace v kontextu společenských věd. Sborník recenzovaných příspěvků z konference*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2010, ISBN 978-80-7435-091-7, s. 154-160.

KOMENSKÝ, Jan Amos *Vševýchova*. 1. vyd. Praha: Státní nakladatelství, 1948.

KRAUS, Blahoslav, HRONCOVÁ, Jolana a kol. *Sociální patologie*. 1. vyd. Hradec Králové, Gaudeamus, 2007. ISBN 978-80-7041-896-3.

Learning to be. The world of education today and tomorrow [online]. Paris: UNESCO, 1972 [cit. 11. 9. 2013]. Dostupné z: http://www.unesco.org/education/pdf/15_60.pdf.

Learning: the treasure within. Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty-first Century [online]. Paris: UNESCO, 1996 [cit. 11. 9. 2013]. Dostupné z: <http://www.unesco.org/delors/>.

Lifelong learning for all. 1 ed. Paris: OECD Publishing, 1996.
ISBN 978-92-641-4815-4.

ONDREJKOVIČ, Peter a kol. *Sociálna patológia.* 1. vyd. Bratislava: Osveta, 2010. ISBN 978-80-224-1074-8.

PALÁN, Zdeněk. *Lidské zdroje. Výkladový slovník.* 1. vyd. Praha: Academia, 2002. ISBN 80-200-0950-7.

White Paper on Education and Training. Teaching and learning towards the learning society [online]. Brussels: European Commission, 1995 [cit. 11. 9. 2013]. Dostupné z:
http://europa.eu/documents/comm/white_papers/pdf/com95_590_en.pdf.

ŽENY S DĚTMI VE VÝKONU TRESTU ODNĚTÍ SVOBODY

Květoslava Kalábová

Vývoj snah o specifický přístup k odsouzeným ženám

Ze statistických údajů vyplývá, že mezi delikventní populací, potažmo mezi známými pachateli trestných činů v České republice, se *podíl žen oproti mužům pohybuje dlouhodobě od 8 do 12 % a vězněné ženy tvoří pouze 5 %* (Kriminalita v roce 2008 – 2011, s. 16). Z toho důvodu přístup, zacházení, materiální podmínky, režim, architektura a bezpečnostní opatření ve vězeňských zařízeních vycházely převážně z charakteru a potřeb mužské populace, a to nejen u nás (Marešová, 2009, s. 10-13).

Teprve dokumenty OSN z roku 1955, Standardní minimální pravidla pro zacházení s vězni, a Evropská vězeňská pravidla z roku 1987 věnovala některá ustanovení vězněným ženám, např. těhotným, porodu dětí ve vězení, matkám a kojencům ve vězení, rovněž kompetencím personálu dle pohlaví, který o ženy pečuje (Evropská vězeňská pravidla, 1996, s. 14, 23, 48-49). Deklarované principy převzaly do reforem svých vězeňských systémů všechny evropské státy i USA. Československá socialistická republika vydala v jejich duchu v roce 1965 zcela nový *zákon o výkonu trestu odnětí svobody, jež ukládal respektovat specifické zvláštnosti odsouzených žen* (Zákon č. 59/1965 Sb., částka 30, s. 331). V praxi se postupně ve všech třech nápravně výchovných ústavech pro ženy přizpůsoboval těmto požadavkům obsah reedukační činnosti, byl více zaměřen na tematiku postavení ženy a matky ve společnosti, určité změny doznalo vzdělávání a získávání kvalifikace, ženy nevykonávaly výrazně mužskou práci. Nápravně výchovné ústavy se nacházely v Pardubicích, v Opavě a ve Všehrdech u Chomutova.

V reformních 60. letech minulého století vznikl *Výzkumný ústav penologický* v čele s doc. PhDr. Jiřím Čepelákem, odbornou kapacitou nejen v penologii a v naší republice. Výzkumy, diagnostické metody a publikační aktivity se zabývaly mimo jiné rovněž kriminalitou žen z mnoha aspektů, např. v závislosti na menstruačním cyklu. Analyzovaly příčiny jejich delikvence, osobnostní typy, prosazovaly specifiku zacházení s nimi i jako s matkami, srovnávaly situaci v jiných vyspělých západních státech (Čepelák, 1978, s. 47-75).

V minulém i v současném politickém režimu byl a je těhotným ženám urychleně přerušován soudem již uložený a vykonávaný trest odnětí svobody, matkám kojenců soud vždy odkládal nastoupení do výkonu trestu odnětí svobody, dokud dítě nedosáhlo jednoho roku věku. Potom bylo třeba dítě svěřit buď do péče blízké, nebo jiné osoby, anebo dítě umístit do kojeneckého ústavu. Třebaže není pochybností o trestní spravedlnosti, že pachatelka musí své protiprávní jednání odpykat, nabízely se ze strany odborníků úvahy, zda je nutné ve všech případech po roce péče o dítě násilně přerušit vzájemné vztahy a zejména dítě tím často trvale citově poškodit. V našem vězeňství jiné možnosti legislativa nenabízela, neexistovaly otevřené nebo polootevřené ústavy, které by byly určitým kompromisem.

Trest odnětí svobody u odsouzených žen a matek

Humanizační snahy, akcent na dodržování lidských práv a svobod, charakter a vývoj kriminality v naší společnosti po roce 1989, tlak veřejnosti na svou bezpečnost a zkušenosti z vyspělého západoevropského vězeňství ovlivnily podobu nového zákona o výkonu trestu, který nabyl platnosti teprve 1. 1. 2000. Jeho přijetí předcházelo deset let hledání vlastní moderní koncepce, účinných resocializačních programů, požadavek na diferencované tresty, speciální výchovné zacházení a přístupy u určitých kategoriích odsouzených osob. Postupně se reformuje české vězeňství.

Prováděcí norma zdůrazňuje *zásadně přihlížet k psychickým a fyziologickým vlastnostem žen, jakož i k zvláštním potřebám těhotných žen, žen krátce po porodu a kojících matek* (Vyhl. MS č. 345/1999 Sb., § 89-90). Např. na ubytovnách se vytvářejí podmínky pro praní osobního prádla, provádění drobných oprav osobních věcí a pro denní koupání. Mohou používat kosmetiku, zvolit si úpravu vlasů, v mírnějších typech věznic nosit vlastní oblečení, zejména po zaměstnání. Uvedené změny vycházejí z odlišného citového, estetického a biologického založení ženy, principy jsou zakotveny do vnitřních řádů ženských věznic.

Nejvyšší disciplinární odměnou, jež má dle právní normy v kompetenci ředitel věznice vůči odsouzeným osobám, je přerušování trestu až na 20 dnů během kalendářního roku. Další ustanovení v §68 lze chápat jako pozitivní diskriminaci, neboť *pouze odsouzené ženě, která před výkonem trestu řádně pečovala o své nezletilé dítě, lze po vyjádření příslušného orgánu sociálně právní ochrany dětí prodloužit tuto dobu o dalších 10 dnů* (Zákon č. 169/1999 Sb., 1999, § 45 a 68). Samozřejmě v praxi jde o výjimečné případy, předpokladem je splnění ještě dalších podmínek, mimo jiné charakter trestné činnosti, délka trestu, chování, osobnost nebezpečnost, zázemí atd.

Výkon trestu u matek nezletilých dětí

Pobyt malého dítěte s matkou ve vězení není na našem území zcela nebyvalý jev, v České republice zvláštní oddělení pro matky s dětmi existovala ve 30. letech minulého století v Praze. Návrat k realizaci této myšlenky nastal až po roce 1990, kdy se vězeňský personál pardubické věznice pro ženy a další penologové seznámili s obdobnou věznicí ve Schwäbisch-Gmündu v Baden-Württenbersku. Koncepční a legislativní práce byly velice náročné, měly své silné odpůrce i zastánce jak z odborné, tak z laické veřejnosti. Přesto navrhované zásady byly zakotveny v § 67 do zcela převratného zákona o výkonu trestu v roce 1999 a do prováděcí vyhlášky ministerstva spravedlnosti.

V případech hodných zvláštního zřetele, jestliže takový postup umožňují podmínky ve věznici a osobnostní předpoklady odsouzené ženy, může být odsouzené ženě na její žádost povoleno, aby ve výkonu trestu měla u sebe a starala se o své dítě zpravidla do tří let věku, pokud takové dítě nebylo soudem svěřeno do výchovy jiné osoby. Před rozhodnutím si ředitel věznice vyžádá posouzení lékaře a klinického psychologa a orgánu sociálně právní ochrany dětí, zda je takový postup ve prospěch dítěte (Vyhl. MS č. 345/Sb., 1999, § 91). Pediatři a psychologové soudí, že dítě do tří let ještě mimořádné vězeňské prostředí intenzivně nevnímá a pobyt v něm nezanechá negativní zkušenosti.

Odsouzená matka musí splňovat další podmínky, které slouží jako podklad k posuzování odbornou komisí, což je poradní orgán ředitele-ředitelky věznice:

- a) žena před výkonem trestu nebyla omezena v rodičovské odpovědnosti soudem, o toto dítě nebo jiné své děti řádně pečovala,
- b) délka trestu je vyšší než 6 měsíců a nepřevyšuje 3 roky,
- c) zdravotní a psychický stav ženy jí umožňuje se o dítě ve věznici starat,
- d) matka musí předložit doklad o dostatku vlastních finančních prostředků (sociální dávky nebo výživné) k finančnímu zajištění potřeb dítěte, pobyt dítěte hradí sama; vnitřní řád doporučuje při nástupu složit zpravidla 4 000,- Kč,
- e) souhlas partnera – otce dítěte, je-li znám,
- f) kladné stanovisko příslušného orgánu sociálně právní ochrany dětí, jenž po celou dobu pobytu vývoj dítěte sleduje a věznici navštěvuje,
- g) po propuštění bude mít matka možnost se o dítě nadále starat a mít ho u sebe.

Zmiňovaný řád o výkonu trestu konkretizuje závazně a detailně obsah péče, organizaci života a výchovné programy. *Matka, které bylo povoleno mít u sebe a starat se o své nezletilé dítě, o dí-*

tě celodenně pečuje. Celodenní péče zahrnuje zejména péči o jeho zdraví a o jeho tělesný, citový, rozumový a mravní vývoj, včetně přípravy stravy, zajištění hygieny, praní, žehlení, úklidu a aktivního trávení času formou vycházek, her, výtvarných, hudebních a sportovních činností odpovídajících věku dítěte. Zdravotní péči o dítě zajišťuje Vězeňská služba ČR prostřednictvím smlouvy se zdravotnickým zařízením. Matky mohou nosit vlastní oděv a obuv. Každá matka má u sebe v samostatné ložnici též postel pro dítě s matrací, přebalovací stůl, skříň na dětské prádlo a kosmetiku, ohrádku a umyvadlo (Vyhl. MS č. 345/1999 Sb., § 91, odst. 2, 3 a 8).

Pokud se odsouzená matka krátkodobě nemůže o dítě postarat, převezme je do péče výchovný pracovník věznice. Avšak v případě delšího pobytu matky mimo věznici řeší záležitost orgán sociálně právní ochrany dětí.

Specializované oddělení pro matky s dětmi ve Světlé nad Sázavou

Po legislativním zakotvení výkonu trestu u matek nezletilých dětí přicházela původní úvaha zřídit toto specializované oddělení v církevním objektu kongregace Milosrdných sester sv. Karla Bormejského v Praze – Řepích, tj. v sociálním ústavu pro staré a nemocné lidi. Vhodné odsouzené ženy v typu věznice s dohledem a dozorem zde zaměstnávala církev v sanitární péči nebo v provozních službách, záměr byl tedy z kapacitních a z hygienických důvodů nereálný.

V roce 2000 vznikla administrativně ve Světlé nad Sázavou v původních objektech školy v přírodě věznice pro ženy. Rozsáhlá přestavba areálu, přemístění všech odsouzených žen z pardubické věznice a personální stabilizace trvaly 4 roky. Dnes lze zařízení charakterizovat jako nejmodernější ženskou věznici v ČR z mnoha aspektů, její kapacita je 740 míst pro odsouzené ženy v typu dohled, dozor, ostraha a mladistvé. Před prezidentskou amnestií zde byl jejich počet tak vysoký, že bylo nutné otevřít další zařízení ve Velkých Přílepech.

Specializované oddělení pro výkon trestu matek s dětmi, jediné v republice, bylo slavnostně otevřeno 1. října 2002. Kapacitu má 15 míst pro ženy, až 20 míst pro děti, neboť matka může mít u sebe i 2 děti. Za 10 let existence požádaly o umístění stovky odsouzených matek, další po seznámení s podmínkami své žádosti zrušilo, přijato bylo 113 se 126 dětmi. V mnoha případech byla žádost zamítnuta kvůli délce trestu nebo věku dítěte, dalším důvodem byl nesouhlas orgánu sociálně právní ochrany dětí, recidiva matky atd. Jejich trestná činnost spočívá především v majetkových deliktech, následuje loupežné přepadení (Výroční zpráva, 2008, 10. výročí oddělení, 2012).

Neplní-li matka povinnost trvalé a soustavné péče, dopustí-li se závažného disciplinárního přestupku nebo nemá-li dostatek finančních prostředků, rozhodne ředitelka o ukončení pobytu na specializovaném oddělení. Stalo se tak pouze ve 4 případech z důvodu selhávající péče matky o dítě a jejího problémového chování. Odsouzené ženy jsou z tohoto oddělení častěji než ostatní ženy podmíněně propouštěny na svobodu, přesto děti zde dosahují více než 3 roky věku. Dostupné informace vyjadřují, že dosud pouze 2 bývalé odsouzené recidivovaly. Pro širší veřejnost nutno poznamenat, že odsouzené matky jsou na toto oddělení vybírány ze značného množství žádostí dle velice náročných kritérií.

V roce 2004 bylo zřízeno též specializované oddělení pro výkon vazby matek nezletilých dětí.

„Resocializační programy“

Program zacházení, jako základní forma resocializace každé odsouzené osoby, *tvoří celodenní péče o dítě, účast na odborných a pediatrických přednáškách, sociálně právní poradenství, individuální psychologické konzultace a dětské výchovné aktivity vztažující se k péči a výchově dítěte. Kromě toho se stanoví rovněž rámcový program výchovy a vzdělávání dítěte, který respektuje individuální vývoj a zvláštní potřeby jednotlivých dětí, obecně jde o základní biologické a psychosociální potřeby, např. hygienu, vý-*

živu, pocit bezpečí, rozvoj psychomotoriky, sociálního chování, vnímání, emocí, řeči a myšlení (Vnitřní řád, 2007, s. 71-72). Vše prolíná cíl, aby nebyly přerušeny vazby mezi matkou a dítětem, aby se naopak prohloubily a péče o dítě byla zodpovědnější než předtím.

Výchovný celek je svěřen velice zkušené a profesně připravené vychovatelce, pravidelně je k dispozici speciální pedagožka, psychologka a sociální pracovnice.

Na oddělení jsou vytvářeny pro matky s dětmi nadstandardní materiální podmínky, k dispozici jsou 2 herny, 2 kuchyně, 2 prádelny, na vycházkovém dvorku pro děti pískoviště, houpačky a skluzavka. K vývoji a výchově dětí směřují vycházky do přírody, výlety vlakem, návštěva ZOO, dětského divadla atd., vždy za doprovodu vychovatelky a odborného personálu věznice. Není možné zcela vyloučit, aby děti nevnímaly atypické prostředí, v němž žijí.

Některé odsouzené ženy umístěné na specializovaném oddělení si uvědomují, že zmíněný standard životních podmínek doma neměly a po propuštění se mu nebudou moci přiblížit. Prostedí oddělení na obou poschodích se kvůli dětem snaží podobat přirozeným podmínkám v rodině, avšak jde o uzavřený, vždy uzamčený malý prostor s vycházkovým dvorkem pro děti. Odsouzené matky a personál musí dodržovat přísná režimová a bezpečnostní opatření jako v ostatních částech věznice. Při materiálním vybavení oddělení napomáhá spolupráce s dalšími organizacemi, sdruženími a sponzory, díky nimž žijí děti v estetickém prostředí, nechybí jim potřebné hračky a didaktické pomůcky.

Zacházení s ženami ve výkonu trestu odnětí svobody představuje specifický penologický problém, avšak mnohem složitější je vytvořit podmínky pro naplnění účelu trestu u odsouzených matek. Tomu je třeba přizpůsobit programy zacházení, jejich obsah, metody, formy a přípravu personálu, aby celý resocializační systém směřoval k získání mateřské odpovědnosti, k praktickým

a sociálním dovednostem a k jejich používání po propuštění. Vyplývá to z hypotézy, že hluboký citový vztah k dítěti a stálá péče o ně je nejúčinnější prevencí kriminality.

K těmto cílům směřuje specializované oddělení pro výkon trestu matek s dětmi do tří let jejich věku.

Použitá literatura:

Kriminalita v roce 2008. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2009. 114 s. ISBN 978-80-7338-083-0.

MAREŠOVÁ, Alena. *Výzkum prvovězňných žen.* Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2009. 211 s. ISBN 978-80-7338-082-3.

Evropská vězeňská pravidla. Doporučení Rady Evropy č. R (87) 3. Praha: příloha Českého vězeňství č.3/1996. 85 s.

Zákon č. 59 /1965 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody. Sbírka zákonů, 1965, částka 30, s. 331.

ČEPELÁK, Jiří. *Kriminologická a penitenciární problematika delikventních žen.* 1.vyd. Praha: Bulletin Výzkumného ústavu penologického SNV ČR, 1978. 89 s.

Zákon č. 169 /1999 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody. Sbírka zákonů ČR, 1999, částka 58. s. 3170.

Vnitřní řád věznice Světlá nad Sázavou. 2007. 86 s. Č. j.: 176/2007-23/Všeob.30.

Vyhláška Ministerstva spravedlnosti č. 345/1999 Sb., kterou se vydává řád výkonu trestu odnětí svobody. Sbírka zákonů ČR, 1999, částka 110. s. 7568.

Výroční zpráva o činnosti za rok 2007, 2008. Věznice Světlá nad Sázavou, 2008. 31 s.

10. let oddělení pro matky s dětmi. Praha: Vězeňská služba ČR, 2012. Přístup z: <http://www.vscr.cz/veznice-svetla-nad-sazavou-93/informacni-servis-1629/alternativy-460/oddeleni-pro-matky-s-detmi-funguje-jiz-10-let>.

ODCIZENÍ A SEBEUSKUTEČNĚNÍ ČLOVĚKA NA POZADÍ ORTEGOVY VZPOURY DAVŮ

Josef Kasal

Ortegova „Vzpouora davů“ je především výstižnou, hlubokou analýzou moderní doby. Současným badatelům, studentům i zájemcům z řad laické veřejnosti představuje svět, který nenávratně zmizel během překotných a hlubokých společenských a změn po druhé světové válce. Byl to svět optimistických pohledů do budoucna a budoucnosti založené na racionálním plánu, svět, který konečně měl vyřešit problémy člověka.

Ve smělém hodnocení situace člověka Ortegovy doby je však více než dobové hodnocení společností našeho civilizačního okruhu. Jsou v něm postihnuty tendence vývoje individualismu, demokratických principů západních společností, politického a hospodářského života v závislosti na faktoru hromadění a uspokojování životních potřeb, vývoje nacionálních nálad a snahy národních společenství po sebeurčení. Dotýká se témat, které bychom mohli zahrnout pod pojem seberealizace či sebeuskutečnění člověka se silným akcentem na témata etická. Ortega ve své knize *Vzpouora davů* podává vysvětlení vztahu racionality a senzibility (vitální senzibility), života a kultury, kolektivismu a individualismu, subjektivity a objektivitý myšlení. Podstatnou součástí jeho filosofie jsou otázky dějinnosti a s ní vymezení člověka jako bytosti historické.

Problém odcizení

„Všímejte si lidí, kteří vás obklopují, a uvidíte, jak svým životem bloudí: uprostřed svého špatného nebo dobrého osudu jdou jako náměsíční a nemají sebemenší ponětí o tom, co se děje. Ulyšíte je, jak pronášejí soudy o sobě samých a svém okolí, což by naznačovalo, že o tom všem mají svoje myšlenky. Když však tyto myšlenky stručně rozeberete, shledáte, že skutečnost, jíž se zdán-

livé týkají, vůbec nezobrazují, a pokračujete-li v rozboru, poznáte, že ani nestojí o to, aby se shodovaly se skutečností." (Ortega, 1993, s. 114)

I když Ortega ve své práci nepoužívá přímo pojem odcizení, je zřejmé, že ve své snaze určit základní markanty davového člověka musí najít něco hluboce a přirozeně lidského, vlastnost, co se v průběhu kulturních a civilizačních lidských snah ztratila nebo spíše byla zatlačena do nevědomí. Tuto vlastnost, která – je-li probuzena, rozvíjena a pěstována – má tu moc, aby se individuum jako jedinečná bytost umělo zaměřit na takový životní projekt, který mu umožní dojít k plnému sebepochopení a prostřednictvím něho k plnohodnotnému sebeuskutečnění, nazývá „vitální senzibilitou“, jež pro nás může být východiskem k nalezení a pojetí odcizení v Ortegově myšlení.

Vitální senzibilitou se míní základní pocit tváří v tvář životu, pocit existence v jejím celku, všechny ostatní historické jevy, jež na nás působí, jsou pouze projevy a důsledky této vitální senzibility (Ortega, 1969, s. 7) Jinak řečeno je to jakýsi nový princip, který však musí vyvěrat ze samotného života. Avšak hledisko, ze kterého bychom odváděli naše myšlenky a činy, je vzdáleno prostě, nereflektované biologické spontaneitě, neboť sama volba hlediska je aktem příslušejícího kultuře. „*Vitalistický imperativ nemá tudíž nic společného s návratem k primitivnímu životnímu stylu.*“ Úkolem je postavit život na piedestal a učinit z něj princip všeho ostatního (srov. Ortega, 1969, s. 47) Až doposud stavěl život na vrchol různá jsoucna a tvořil z nich principy. V určitých dobách to bylo náboženství, věda, morálka, obchod, různé iracionální principy, slast a požitek, nikdy však sám život. Nepokusilo se „o vědomé žití pro život“ (Ortega, 1969, s. 48), ač v pozadí život vždy nějak stál, ač třeba jako opozice momentálně vládnoucího principu.

Zde dospíváme k hodnocení principu, ke zjištění, že různým principům přisuzujeme jiné hodnoty. Máme tady problematiku hodnoty a její hierarchičnosti (Ortega, 1969, s. 49). Upřednostňujeme nějaké jsoucno před jiným, protože v něm nacházíme něco,

co nám dává důvod ho stavět před jiné, objevujeme v něm vyšší hodnotu, než u ostatních. Zbylé mu podřazujeme, ať chceme, či nikoli tvoříme strukturu hodnot různých jsoucen (věcí), tvoříme hierarchii jsoucen a jejich hodnot. Dle Ortegy tak máme přístup k dvojí formě zkušenosti – smyslové (spontaneita života, vitální senzibilita) a hodnotící (kultura). Tyto zkušenosti mohou existovat nezávisle na sobě, neboť to, že nějakou věc, její tvar, barvu a další reálné vlastnosti vnímáme, neznamená, že jsme si vědomi její ceny, hodnoty.

Z uvedeného Ortegyva postupu je zřejmé, že pojem odcizení souvisí velice úzce s problematikou hodnot. Lze tedy říci, že odcizení není fyzickým únikem z reality světa, je „pouze“ změněnou optikou vnímání jsoucn a bytí. „Návratem“ k životu jaký skutečně je se lze vyhnout davovosti (odcizení).

Odcizení člověka je pojem užívaný ve spojitosti s industrializací a se změnami situace člověka, které ji provázely. Odcizení je také jeden z klíčů k pochopení Ortegyva chápání davového člověka, jeden z klíčů k pochopení toho, proč bývá období zásadních změn, které nastávají s nástupem industriální éry a které vlastně, v různě pozměněných kvalitách, probíhají doposud, proč je toto období podrobováno kritikám ze všech možných stran.

Problém davu a sebeuskutečnění

Jaký je tedy Ortegyou definovaný davový člověk? Co je onou „davovostí“? Překračuje dnešní člověk to, co se v průběhu staletí stalo přirozenou výbavou většiny jedinců - pohodlné a nekritické přijetí toho, co Durkheim nazývá společenským vědomím?

Pojem davový člověk je, jak už bylo řečeno, pojmem souvisejícím s industrializací a vším co s sebou přinesla. Je to především osvobození z pout nábožensko stavovské společnosti a ze všech omezení, která s nimi byla spojená. Svoboda pohybu, volnější a hlavně širší možnosti výběru individuální životní dráhy, postupné získávání občanských práv a svobod, pozvolný, ale přeci jenom zvyšující se hmotný blahobyt, tedy vše co Ortega nazývá

„vzestupem historické úrovně“ nevedlo paradoxně k sebeuvědomování člověka, ale k jeho odcizení.

Davovost je tedy také zisk na základě ztráty. To co bylo smyslem získaných práv - tedy „pozvednout duše z jejich věčného otroctví a probudit v nich jisté vědomí moci a důstojnosti“... snaha učinit, „aby se průměrný člověk cítil pánem, vlastníkem a majitelem sebe sama a svého života“ (Ortega, 1993, s. 43) – se zvrtilo ve zvláštní vědomí moci, které umožnilo průměrnému člověku ovládnout prostory, které bývaly vyhrazeny jen vybraným jedincům, což by samo o sobě bylo ještě v pořádku, kdyby to zároveň bylo provázeno vzestupem zodpovědnosti, mravní úrovně, touhou po osvobození lidské bytosti, obnovení neodcizené, a proto svobodné činnosti všech lidí, touhou po společnosti, v níž člověk není „zmrzačenou obludou“, nýbrž se z něj stává plně rozvinutá lidská bytost. (srov. Fromm, 2004, s. 398)

Dostát těmto závazkům zatím dokáže pouze člověk „vybraný“ či „výborný“, protože ten „*má v sobě intimní cit nutnosti uznávat mimo sebe pravidlo, které jej přesahuje a převyšuje, do jehož služeb dobrovolně vstupuje.*“ (Ortega, 1993, s. 65) A podle jakých kritérií rozeznáme jedny od druhých – tedy ty davové od výjimečných? Na tuto otázku dostáváme odpověď na několika místech *Vzpouře davů*. „Vybranost“ není Ortegou vnímána jako nezasloužená prebenda, jako nadřazenost ve smyslu třídním, stavovském, či majetkovém. „Člověk „vybraný“ není domýšlivec, jenž se považuje za něco víc než ostatní, ale ten, *kdo od sebe žádá více než druzí...* uvnitř každé sociální třídy je autentický dav a elitní menšina.“ (Ortega, 1993, s. 39)

Odpovědí na jednodušší otázku jsme předjali otázku druhou: Co je tím pravidlem, do jehož služeb člověk dobrovolně vstupuje? Člověk je pevně vsazen do společenských vztahů, řídí se kulturními normami, které jsou ověřené praxí dané společnosti a jejich dodržování zabezpečuje jedinci základní a bezpečný prostor pro manévrování v rámci „sebeuskutečnění“. Po dlouhá staletí byl garantem nejvyšších hodnot Bůh. Ten také byl zárukou sebeusku-

tečnění člověka. „Člověk je příliš slab, aby mohl žít sám.“ (Nietzsche in Hrbek, 1996, s. 114)

Dokud existoval Bůh, byl středobodem jistot, osmysluplňoval životní cestu a tedy i tvorbu člověka. Vysvobození davového člověka z náboženských pout je však komplikováno neschopností vymanit se ze „stínu Boha“ – morálky (srov. Hrbek, 1996, s. 107). Nietzsche tuto situaci popisuje velmi sugestivně takto: „Křesťanský Bůh nezemřel. Byl zabit. Konec dvoutisíciletého odcizení člověka je tedy lidským činem, proto je okamžik jeho zániku současně dobou nejvyššího zoufalství i nejvyšší naděje, okamžikem, kdy se *rozhodne o člověku.*“ (in Hrbek, 1996, s. 101)

Zde, v tomto momentu, ve ztrátě těžiště smyslu lidského života, prokážeme, zda jsme schopni unést svoji existenciální prázdnotu. Prozatím – svědčí o tom nejenom kritika Ortegova, ale bohužel i kritické soudy současných myslitelů, a koneckonců i naše zkušenost – se spíše naplňuje Nietzscheho proroctví, že po smrti Boha zmocňují se nadvlády tři stejně nebezpečné způsoby prožívání lidského života: *sebeuspokojení* ze zachování náboženství bez živého Boha – *sebeuspokojený ateismus*, zbavený jakékoliv snahy po sebezpřekonávání, transcenci člověka – *sebeuspokojený nihilismus*, který hledá nejrůznější paliativa, aby mohl přijmout nesmyslnost a bezhodnotovost světa (in Hrbek, 1996, s. 103)

Davovost - tak jak ji definuje Ortega - zahrnuje v sobě ony nebezpečné způsoby prožívání lidského života, atributy davovosti jsou zároveň tisíci léky chránícími před uvědoměním si odcizení. Odcizení kráčí ruku v ruce s úpadkem. Je také možno říci, že odcizení je důsledkem úpadku. Ortega úpadkovost své doby nevnímá jako celkový úpadek kultury nebo neschopnost člověka řešit své sociální problémy ani jako chaos a politickou neschopnost. Za jediný úpadek považuje ztrátu vitality. Úpadek obecně je neschopnost využít prostředků, které má k dispozici pro skutečné sebeuskutečnění člověka. Úpadek také spatřuje v tom, že doba si jako úpadková nepřipadá. Je to ten namyšlený pohled davového

člověka, jež si „myslí, že civilizace, v níž se narodil a kterou využívá je tak spontánní a původní jako příroda a *ipsosfacto* se mění v primitiva. Civilizaci má za houští.... Zásady, o něž se civilizovaný svět, který máme bránit, opírá, pro současného průměrného člověka neexistují. Nezajímají ho základní kulturní hodnoty, neprohlašuje se za solidárního s nimi a není ochoten se postavit do jejich služeb." (Ortega, 1993, s. 78-79)

Vitalita jako předpoklad sebeuskutečnění

V pozdější studii *Ani vitalismus, ani relativismus* se José Ortega y Gasset navrácí ke své filosofické koncepci, která mezi tím byla často špatně pochopena a posléze dezinterpretována. (Ortega, 1969, s. 107)

Na začátku této eseje vymezuje termín „vitalismus“, jak ho chápali různí myslitelé před ním. Termínu vitalismus se užívá v biologii, kde označuje jeden specifický druh biologie, a ve filosofii, kde je jedním z filosofických směrů.

1. *Vitalismus v biologii* je „každou biologickou teorií, která považuje organické jevy za neredukovatelné na principy fyzicko – chemické.“
2. Jiný význam má *vitalismus ve filosofii*. Může označovat tři odlišné koncepce:
 - a) jako teorie poznání, jež tvrdí, že poznání je biologický proces řídicí se obecnými organickými zákony adaptace, minimálního úsilí a hospodárnosti,
 - b) teorie poznání, která vyjadřuje nemožnost vyššího poznání pomocí rozumu. c) Směr uznávající pouze racionální metodu poznání, ale požaduje umístit život do středu filosofických zájmů. V popředí je vztah života a rozumu (jinak řečeno kultury), je to tedy filosofická koncepce Ortegy y Gasset v díle *Úkol naší doby*.

Koncepci poslední můžeme označit jako definici autorovy filosofie, ale sám autor zdůrazňuje, že jeho pojetí není v přísném smyslu vitalismem.

Vitalismus v Ortegovském pojetí rozvádí Erazim Kohák. Ten vychází z nejpřirozenější a nejzákladnější premisy života – *cokoliv žije, chce žít* – všechno živé chce žít, uniknout zkáze a záhubě, prožít svůj život Protože, pokračuje Kohák, život není lhostejný, je něčím záhodným, je tedy něčím, co usiluje o své zachování. v plném rozsahu. Jednoduše – *život chce žít*. Pro všechno co žije je život něčím *dobrým*. Protože je dobrým, představuje hodnotu samu o sobě. Z toho tedy jasně vyplývá závěr, že vše, co usiluje o zachování života a je životu prospěšné je dobré a naopak. (srov. Kohák, 2004, s. 14-16)

Sebeuskutečnění jako hráz odcizení

„Lidský dav nenávidí obraz člověka, neboť dav je zmatený, směřuje do všech stran současně a brání tvůrčímu úsilí. Pravda, je špatné, když jeden člověk drtí stádo. Ale to největší zotročení je jinde: když stádo drtí člověka.“ (Exupéry, 1994, s. 45)

Představu činného, tvůrčího člověka, který se na základě svých bytostných sil chápe předmětného světa a přivlastňuje si ho, nepochopíme plně, pokud nepřistoupíme k *negaci tvořivosti: k odcizení*. (Fromm, 2004, s. 35)

Pokusme se vysvětlit, jak k odcizení dochází, jak se díky němu člověk - individuální bytost - stává bytostí davovou, tedy odcizenou sama svým nejpřirozenějším schopnostem, které ji bezpečně mohou vést cestou *sebeuskutečnění* a vyrovnávající (ovšem nevědomě) tento „handicap“ přizpůsobením se jiným, stejně „postiženým“ bytostem. Při hodnocení člověka (v této mé práci se jedná o člověka našeho civilizačního okruhu) vždy dané, konkrétní doby, se autoři vzácně shodují v jedné věci, ten jejich soudobý člověk vždy nějak zvláště se vymyká chápání lidskosti nebo člověčenství, nenaplnuje představy této intelektuální elity, nepřítakává dostatečně zejména etickým principům. To zřejmě je věc přirozená a samotná přítomnost této kritičnosti zřejmě působí tak, že staví před člověka nové úkoly k sobě, nenechává jej ustrnout a nutí přemýšlet o sobě v dějinném kontinuu. A tak v žádné

době „člověk“ není schopen dostát daným vysokým kulturním nárokům. Jako příklad můžeme uvést celé dlouhé období, ve kterém měly rozhodující vliv myšlenky křesťanství. Veliká, zejména morální, síla imperativu lásky k bližnímu se všemi hlubokými humanitními konotacemi, končila utopena v krvi nesvářů, revolucí a válek a „smrtí Boha“.

Přesto však toto dlouhé období, přes zdánlivou historickou prohru, není obdobím, o kterém (v daném kontextu) hovoříme v souvislosti s odcizením člověka. Odcizení člověka souvisí až se změnou jeho pozice v průmyslové společnosti. Zde totiž dochází k jedné významné kvalitativní změně, kterou lze pochopit na pozadí předcházejícího kulturního a civilizačního vývoje. Dlouhá staletí formování společnosti na židovsko-křesťanských základech byl člověk (bez ohledu na své společenské postavení) udržován ve víře, že je zástupcem Božím zde na Zemi, že společenské autority, které jsou postaveny nad něho, mají pouze moc omezenou a každý člověk se tak vlastně zpovídá nejvyšší, Boží, autoritě. Individua tak svůj pozemský život prožívala jako cosi dočasného se snahou životem vezdejší zasloužit si odměnu na onom světě. Celá křesťanská kultura je tak snahou o rozvoj zvláštních jedinečných vlastností, kterými je nadán na tomto světě pouze a jen člověk.

Tyto jedinečné vlastnosti měly směřování k ústřednímu středobodu člověčenství - k péči o duši. A tak v bídě hmotného světa krystalizuje silný étos a víra v lidské, které nakonec vede k emancipaci člověka. S touto emancipací, která je započata v průmyslovém věku, dochází k oné zásadní kvalitativní změně mající „na svědomí“ novodobé odcizení člověka. Tou kvalitativní změnou, která má „rozhodnout o člověku“ je ztráta výsadního a pevně daného postavení v Božím plánu.

Jestliže člověk náboženský nacházel své sebeuskutečnění v obrácení se dovnitř, ve snaze přiblížit se požadavkům, které jej přesahovaly, člověk industriální éry je vtažen do závislosti na uměle vytvořených žádostivostech, které jej tak okrádají o jeho původní svobodu. Odpoutání se od jistoty chování, které má blíz-

ko k přírodě, nadto vede k rozkladu veřejných ctností, protože s dělbou práce, která se stala nutností, stoupá i potřeba vzájemné distinkce, takže nakonec převládá pýcha, ješitnost a pokrytectví. (srov. Honneth, 1996, s. 31)

Člověk Ortegovy „*Vzpoury davů*“ je tedy bytostí, která na jedné straně – díky kultuře – realizuje ty nejsmělejší plány k přetvoření vnějšího světa pro své potřeby, na straně druhé však žije v době, jež se cítí zázračně schopnou uskutečňovat, ale neví, co má uskutečňovat. Ovládá všechny věci, ale není pánem sebe sama. Cítí, že se ztratila ve své vlastní košatosti. Přes své prostředky (četnější než dříve), přes své větší vědomosti a větší technickou zručnost nakonec dopadá dnešní svět ze všech světů nejnešťastnější: je prostě unášen proudem. (Ortega, 1993, s. 54)

Ortegovy myšlenky týkající se situace davového člověka korespondují s pohledem na situaci (odcizeného) člověka u Karla Marxe. Ten se zabýval osvobozením člověka od každé formy práce, která ničí lidskou individualitu, člověka proměňuje ve věc a dělá z něj otroka věcí. (Fromm, 2004, s. 38) Tímto zotročením je člověk – slovy Ortegovými – orientován na „jiný“ život, na hledání smyslu života mimo život. Nebo také – doplníme (Fromm, 2004, s. 38) – člověk (dělník i kapitalista) je zotročen věcmi a okolnostmi, za nichž se věci vytvářejí.

Tak problém odcizení nabývá reálných kontur, je vázán ke konkrétnímu světu a zakrývá schopnosti, jež jsou skryty v každé lidské bytosti. Reálný lidský svět, nebo konkrétněji, ti co tento svět ovládají, nemají zájem na tom, co současná filosofie nazývá „sebeuskutečnění“. Sebeuskutečňující se jedinci jsou ti, kteří žijí sami se sebou a smysl životu nedávají něčím transcendentním nebo naopak tím, co poskytuje okamžitou rozkoš, ale tím, že se dokáží nadchnout něčím vzdáleným, mají sílu vzplanout pro něco vyššího, zkrátka mobilizovat v sobě síly, které tvoří podstatu života. (srov. Ortega, 1969, s. 55-58)

Zajímavým se, ve výše uvedeném kontextu, pro pochopení situace dnešního člověka jeví porovnání davovosti jako určité barié-

ry pro sebeuskutečnění u Ortegy a současného myslitele Charlese Taylora. Oba kritizují slabost lidí dané doby v neschopnosti vymanit se z nekritické konformity.

„Davem je všechno to, co si ze zvláštních důvodů necení sebe sama ani ve zlém ani v dobrém, ale *co se samo cítí být „jako ti druzí“*, aniž se ho zmocňuje úzkost, a naopak se ze své totožnosti s ostatními přímo raduje.“ (Ortega, 1993, s. 39)

Davovost jako vzpoura

Davový člověk je konstrukt vystihující vlastnosti většinově uvažujícího člověka, člena společnosti. Ortega si dává bedlivý pozor na to, aby davovost přiřkl nějaké skupině ve stratifikační stupnici společnosti. Stejně obezřetně se staví k pojmu výjimečnost. Z toho logicky vyplývá, že davovým člověkem je prorostlá celá společenská struktura. Davový člověk je produktem společnosti a kultury. Jeho vzpoura je vzpourou proti své jedinečné a originální schopnosti myšlení kombinované s emocionalitou. Ortega ve své práci kritizuje racionalismus - a jeho výsledný produkt vědecké poznatky, ne z pohledu jeho nepatřičnosti, ale z pohledu přílišného akcentu ve víru v jeho všespásnost. Zároveň zde předjímá určité kulturní napětí, které provází společnost od počátků racionalismu doposud a které sílí poslední dvě století. Činitelem tohoto napětí je individualismus a z něho pramenící autenticita, která se stává v pracích soudobých filosofů ideálem jak vymanit člověka z procesu odcizení. V Ortegových textech ji nacházíme pod pojmem vitalita.

Vitalitu lze vnímat jako autenticitu u Taylora - podobně jako jiné stránky moderního individualismu, např. požadavek, který nás vyzývá k utváření vlastních názorů a přesvědčení - nás odkazuje ke způsobu života, v němž za sebe neseme větší zodpovědnost. (Taylor, 2001, s. 71)

A právě toto zjištění, svoboda spojená se zodpovědností za svůj osud, je pro člověka nejtěžší proveditelný úkol. Jeho úspěšnost je odvislá od aktivního přístupu k věcem života. Vyžaduje

nejenom pasivní si osvojování kultury, ale trvalou prací na svém jáství prostřednictvím myšlení i praxe. Davový člověk tuto, zejména intelektuální, práci není ochoten provádět, nevidí zřejmého důvodu proč se pouštět do tak obtížné a navenek neúčinné aktivity. On k ní není ani nucen.

Společenská realita (a zvláště patrné je to v době současné) poskytuje individuu vše potřebné k vcelku klidnému, snadnému a nerušenému životu. Problémy praktického života lze řešit pomocí stereotypů, které si lze snadno osvojit. Takový člověk potom má i jasnou představu o tom, kde se nacházejí příčiny jeho nespokojenosti, frustrací, nedostatku štěstí – nacházejí se vně jeho samotného. Za své problémy může vinit špatně fungující stát a další společenské organizace. Není zvláštního důvodu zamýšlet se nad svojí vlastní situací, nad svým místem ve společenských vztazích. Jakási funkcionální inteligence postačuje k prožití života – neautentického. „Myšlení“ průměrného člověka není pravým myšlením a vzdělání mu není vlastní. Myšlení je boj o pravdu, Kdo chce mít myšlenky, musí se především rozhodnout usilovat o pravdu a přijmout pravidla, která tento boj předpokládá". (Ortega, 1993, s. 69)

Vzpouora davového člověka je tak vzpourou proti všemu, co by jej vytrhovalo z poklidné iluze o sobě samém, co by znejišťovalo důvěrně známý, socializací osvojený svět. Vzpouora davového člověka je vzpourou proti všemu, co by mu chtělo vzít zažité zvyky, stereotypy a příklady v nichž nachází jistotu a které také eliminují omyly. Souhrnem zvyků, dle Descartese, ... *mohou být hluboce scestné sdílené domněnky celé společnosti, zabudované do jejího způsobu života a jím udržované.* (Gellner, 1999, s. 7)

Davovost (Ortega), stádnost (Nietzsche), jsou vlastnosti, jimiž žije většina, a tak opticky se zdá, že tento přístup k životu je normální. Dochází tak k paradoxu – lidé se proklamativně identifikují jako individuality, jak říká Ortega „všechno ví“, „do všeho se pletou“, je to „typ lidí, který nechce ani přesvědčovat, ani mít pravdu, ale prostě je rozhodnutý vnutit své představy“ – a co je

nové: „právo na to nemít pravdu, oprávněnost neoprávnění“. (srov. Ortega, 2001, s. 70) – přitom však přitakávají raději životu v omylu, než jej postavit na svém vlastním já. „Člověk může postavit svět na základech, které jsou nejen racionální, nýbrž i *zcela jeho vlastní*. K omylu vede právě používání základů položených jinými. Racionální je soukromé. Individualismus a racionalismus jsou tedy spolu úzce spjaté: co je kolektivní a zvykové, je neracionální, a překonávání nerozumu i kolektivních zvyků je jeden a týž proces“. (Gellner, 1999, s. 8) Moderní člověk, nemá možnost uvědomit si sebe sama, snad k tomu není dostatečně veden (zde se objevuje Ortegův kritický pohled na kulturu, který pregnantně vyjádřil Descartes: Omyl se vyskytuje v kultuře a kultura je jakýmsi systematickým, obecně zavedeným omylem společenství. (Gellner, 1999, s. 8)

Moderní člověk není zvyklý a snad je i pohodlný hledat podněty pro hlubší poznávání sebe sama. „Nemá čas“ zabývat se sám sebou, tolik „důležitého“ je po něm požadováno. Při tomto uvažování nelze, aby nás nenapadla otázka, zda tento stav společnosti nevyhovuje. Zda intelektuální a hlavně ekonomické a mocenské elity nevytvářejí takový obraz společnosti, který širokým masám bere sílu a možnosti být autentickými. Autentického, v plném smyslu toho slova svobodného člověka nelze snadno zneužívat a podsouvat mu nesmyslné návrhy v rámci společenské smlouvy.

Pokud si lidé neuvědomují potřebu mobilizovat své vnitřní síly k sebeuskutečnění, o to více zřejmě „cítí“ že v jejich každodenních životech se projevuje kontrast mezi proklamovaným a reálně žitým. Odcizení svým schopnostem, odcizení sami sobě – neví. Vnitřně tuší – a to je opět vitalita Ortegova – jak připadali by si svobodni, jak realizovali by sami sebe, jak nepotřebovali by se ptát po smyslu své existence. Bojí se, není jim dovoleno takto jednat. A přitom v hloubi jejich myslí je zasuto, tak jako u dobra, předporozumění. V tomto kontextu – je to předporozumění absurditě žití. Jejich (a Ortegou mistrně vystižena) vzpoura je kvazi vzpourou, myšlenou jinak než vzpoura pozitivní (reálná). Je to

nevědomý, z hlubin společenského vědomí jdoucí, odpor lidí vůči něčemu sice těžko definovatelnému, avšak přítomnému a tíživému (tuto obtížnou definovatelnost má zřejmě na svědomí *ústup od jasného oddělování faktu a fikce*, ve veřejné komunikaci). Je to vzpoura – chování – která v masovém měřítku vypadá jako truc svěhlavého dítěte. Zároveň pasivní, útrpná vzpoura nečinnosti. Není to vzpoura konající, přetvářející – naopak konzervující.

Cesta ven

„Být věrný sobě samému znamená být věrný své vlastní originalitě.“ (Taylor, 2001, s. 34)

Na několika místech této příspěvku jsem se zmiňoval o sebeuskutečnění a naznačoval, že absence této schopnosti člověka vrhá do davovosti, do proudu stereotypů, jimiž je smýkán na své životní cestě. A naopak, že sebeuskutečnění je projektem, nadějí pro vyřešení jednoho ze základních požadavků každého lidského individua – plnohodnotné svobody uskutečňované v souladu s potřebami a požadavky individuí ostatních, celého společenství.

Zde se nabízejí myšlenky Axela Honnetha, který problematiku mravnosti či dobrého života zkoumá z pohledu sociální filosofie. Honneth se neptá po předpokladech existence spravedlivé společnosti, ale *po obecných a nutných podmínkách možnosti dobrého či naplněného života individuí*. Cestou k této realizaci mu jsou za prvé *individuální sebeuskutečnění*, což znamená uskutečnění životních cílů, které jsme si sami zvolili. Za druhé *negativní i pozitivní svoboda individuí*, ke které lze dospět, za třetí, pouze na základě zkušenosti svého *uznání partnerské interakce*.

Honneth zde, a to je pro naši problematiku zvláště podnětné, upozorňuje na komplikaci, ke které může dojít v procesu sebeuskutečňování a na to, že v duchu představ neomezeného a nevyhnutelného individuálního sebeuskutečnění nejsme s to rozlišit „produktivní“ a „destruktivní procesy“, tj. procesy, jež přispívají k individuálnímu sebeuskutečnění, od procesů, jež toto sebeuskutečnění narušují. K sebeuskutečnění a to je důležité – dochází

prostřednictvím vzájemného morálního uznání. (srov. Honneth, 1996, s. 12-20)

Těžko říci, zda sebeuskutečnění je pro většinovou část společnosti vůbec uskutečnitelné. Problém není v míře intelektu a neochotu přijímat nové lze překonat novými kulturními stereotypy, které se ve společnosti nakloněné sebeuskutečnění přirozeně zabydlí.

Problém dnešního většinového člověka leží mimo jeho možnosti ovlivnit radikálním způsobem prostředí, které by bylo v masové míře sebeuskutečňování nakloněno. Pro ilustraci použijme kategorii „zvěcnění“, kterou Marx chápe „jako proces, jímž tlak zhodnocování kapitálu způsobuje, že subjekty stojí proti společnosti a jsou nuceny dopouštět se permanentních kategoriálních chyb: dostaly se pod ekonomický tlak, takže musí odhlížet od všech fenoménů, které se nedají zhodnotit, a nakonec už nemohou nic jiného, než jen vnímat celou realitu podle schématu věcných entit“. (Honneth, 1996, s. 44)

K tomuto obecnému rámci, který významně omezuje manipulační prostor lidských tužeb, přistupují v postmoderní společnosti další faktory, které významně komplikují sebeuskutečňující se snahy. Mám-li si vytyčit horizont svých životních snah, předpokládám, že cestu k němu budu zdolávat za určitých pravidel, která se ve svém základu nebudou příliš měnit, že než vyrazím na tuto cestu, budu schopen v delším časovém úseku tato pravidla poznávat, vstřebávat a posléze definovat. Postmoderní doba, slovy Z. Baumana, „roztavila všechny dostupné vzorce chování za doprovodu deregulací a privatizací procesů utváření vlastní identity, ztrátou autorit, polyfonií zpráv o hodnotách a následnou fragmentarizací života,... podstatně zkrátila životnost jakéhokoliv souboru pravidel, došlo k rozdrolení času, který již není souvislý, kumulativní a nejde jasným směrem“. (Bauman, 2004, s. 151-152)

A i přesto projekt sebeuskutečnění zůstává jako jediná alternativa, která má reálnou vizi. S trochou nadsázky lze říci, že projekt sebeuskutečnění běží po celou lidskou historii, že celá lidská

historie je poznamenávána snahami o nalezení smysluplného bytí zde v tomto reálném světě reálných lidí.

„Člověkem je ten, kdo v sobě nese něco nad sebe vyššího“.
(Exupéry, 1994, s. 128)

Budeme-li skeptiky, nevyvolá v nás Ortegovo dílo přílišný optimismus v pohledech na současný svět. Společenská realita, jíž jsme aktivními účastníky a spolutvůrci je až příliš podobná realitě popisované tímto myslitelem. Sebeuskutečnění z tohoto úhlu pohledu se zdá jako nedostižný ideál. Dokonce nalezneme v současné realitě spíše protichůdné procesy v podobě neochoty nalézat a definovat nové hodnotové rámce, v jejichž základu je sebeuskutečňující se jedinec. Jedinec, jemuž není lhostejný osud tohoto světa, jemuž není lhostejný vlastní osud.

Jako těšitelé (půjčím-li si tento výraz od U. Eca) naopak v našem vzájemném obcování najdeme instrumenty, které, alespoň v našem civilizačním okruhu, nás vybavují schopnostmi, jimiž naopak nepříznivému osudu můžeme čelit a dokonce směle hledět do budoucna. Je to zejména souhrn poznatků, které západní civilizace nashromáždila v průběhu svého dějinného vývoje a které postupně osvobodily člověka od nevyzpytatelných přírodních sil, od metafyzické bázně a v současné době od zploštělého pohledu na člověka jako racionální bytost, v jejímž světě není místa pro nic, co by zároveň nebylo nevyvratitelně definováno jako vědecká pravda. Je to uvolnění lidské mysli, která může svobodně kroužit kolem témat do této doby zapovězených. Je to souhrn politických práv a svobod upravujících mezilidské vztahy na bázi rovnocennosti každého individua. Je to, v neposlední řadě, nebývalý vědecko-technický pokrok, který začíná širokým masám lidí uvolňovat ruce v konkrétním i přeneseném slova smyslu tak, aby jejich duše se rozpomněly na nejvyšší smysl bytí – na zachování a rozvoj života v podmínkách sebeuskutečnění.

Použitá literatura:

BAUMAN, Zygmunt. *Individualizovaná společnost*. Praha: Mladá fronta, 2004. ISBN 80-204-1195-X.

EXUPÉRY, Antoine. *Citadela*. Praha: Vyšehrad, 1994. ISBN 80-7021-116-4.

FROMM, Erich. *Obraz člověka u Marxe*. Brno: L. Marek, 2004. ISBN 80-86263-53-3.

GELLNER, Ernest André. *Rozum a kultura*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999. ISBN 80-85959-44-5.

HONNETH, Axel. *Sociální filosofie a postmoderní etika*. Praha: Filosofia, 1996. ISBN 80-7007-082-X.

HRBEK, Miroslav. *„Smrt Boha“ v Nietzschevě filosofii*. Praha: Academia, 1996. ISBN 80-200-0588-9.

KOHÁK, Erazim. *Svoboda, svědomí, soužití*. Praha: SLON, 2004. ISBN 80-86429-35-0

NEUBAUER, Zdeněk. *O Sněhurce aneb cesta za smyslem bytí a poznání*. Praha: Malvern, 2004. ISBN 80-86702-02-2.

ORTEGA Y GASSET, José. *Úkol naší doby*. Praha: Váhy, 1969.

ORTEGA Y GASSET, José. *Vzpouza davů*. Praha: Naše vojsko, 1993. ISBN 80-206-0072-8.

TAYLOR, Charles. *Etika authenticity*. Praha: Filosofia, 2001. ISBN 80-7007-150-8.

SOCIÁLNÍ DEVIACE JAKO SOCIÁLNÍ PROBLÉM SOUČASNÉ SPOLEČNOSTI

Blahoslav Kraus

Sociálním problémem rozumíme situace ve společnosti, které představují jisté překážky v plynulém fungování společnosti a vyvolávají potřebu řešení. Vznikají ve chvíli, kdy společenská realita se vzdaluje tomu, jak by, obecně řečeno, měla vypadat. Zjištění sociálního problému tedy předpokládá uznání určitých normativních standardů a zjištění, že v daném případě tyto standardy nejsou naplněny. (Kraus, 2008, s. 32) V. Pavlok vypracoval typologii sociálních problémů a vymezil šest druhů:

- a) nepříznivé interpersonální vztahy,
- b) pracovní problémy,
- c) problémy s bydlením,
- d) problémy spojené se zdravotním stavem a stářím,
- e) nepříznivá finanční situace,
- f) administrativně- správní problémy. (Pavlok, 1989)

Uvedené kategorie zahrnují situace, do kterých se zákonitě dostává prakticky každý člen společnosti (např. stáří, nemoc), ale i takové, které vznikají jako důsledek jistého selhání. Bylo by možné si také klást otázky, zda je výskyt problémových situací ve společnosti zákonitý, nebo máme co dočinění s kauzalitou nahodilosti nebo pravděpodobnosti?

Nejčastější kritéria, která se uplatňují při definování sociálního problému, jsou: jedná se o určitou **podmínku anebo situaci, v životě významného množství lidí, která je v rozporu s jejich normami, hodnotami anebo potřebami, způsobuje jim těžkosti, vyvolává potřebu změny a tato změna je nad síly jedince.** (Ondrejko, 2009, s. 445)

Ve všech takovýchto případech, kdy jedinec (sociální skupina) selhává, dostává se svým způsobem do rozporu s požadavky

společnosti. Společnost vystupuje v těchto případech jako prostředí, ve kterém se tyto situace odehrávají, resp. někdy i jako příčinný faktor vzniku těchto problémů. V rámci daných kategorií problémů lze hledat jevy, které představují určité sociální deviace. Pracovním problémem je nepochybně situace, kdy se člověk ocitne jako nezaměstnaný, problémy s bydlením mohou vyústit v situaci bezdomovectví, nepříznivá finanční situace povede k zadluženosti, následně např. ke krádežím atd. Vždy tyto situace a tato jednání představují jisté odchylky od normálu a stávají se samy o sobě sociálním problémem.

Všechny sociální problémy lze tedy v zásadě rozdělit do dvou skupin. Prvou skupinu tvoří ty situace, které se objevují více méně zákonitě (stáří, nemoci, bydlení) a které ještě nemusí narušovat chod a fungování společnosti. Druhou skupinu tvoří různé formy sociální dezorganizace a chování, které je v zásadním rozporu se sociálními normami. Jestliže mluvíme o jednání odchylujícím se od normálu, máme co dočinění se sociálními deviacemi. Rozumí se jimi nežádoucí jevy hromadného rozměru, situace, kdy dochází k porušování zákonem kodifikovaných norem, chování, které je okolím sankcionováno, většinou společností odsuzováno.

V té spojitosti je třeba se ptát, která sociální situace je ještě „v normě“, lépe řečeno v jisté toleranci, a které jednání je již třeba považovat za zřetelnou deviaci. Víme, že normy a jejich dodržování jsou důležitou součástí fungování každé společnosti a také víme, že každá společnost má nastaveny své normy a to jak ty stanovené zákonem, tak normy „morální“. Nositeli norem, jejich respektování je především střední vrstva společnosti. Dodržování norem lze těžko očekávat u deklasovaných vrstev, minorit, ale stejně tak menší míra konformity se objevuje u vyšších společenských vrstev. Máme-li na mysli aktuální stav společnosti, pak závažným sociálním problémem je postavení střední vrstvy, která se s výraznou polarizací společnosti víceméně vytrácí.

Otázka norem souvisí i s hodnotovým systémem. Současná postmoderní společnost nemá výraznou orientaci ani morální ani

duchovní a rozbila (či alespoň zpochybnila) hranice ještě v minulém století platného mravního řádu. Jejím ideálem je úspěch a hlavně konzum. Jak uvádí Riesman, osamělý jedinec v osamělém davu těká, hledaje svou identitu. (Riesman, Glazer, Denney, 2007, s. 97) Tady lze hledat kořeny vzrůstu zločinnosti a dalších deviací. Neplatí „desatero“ ani jiné morální kodexy, platí úspěch, popularita a jedno jestli herce, politika či vraha. Jen když je jeho výkon hodný pozornosti.

Změny v hodnotovém uspořádání současné společnosti nepochybně dopadají především do oblasti kulturně morálních norem. Do pozadí ustupují smysl pro povinnost, zodpovědnost, poctivost, ohleduplnost, skromnost, disciplína před takovými hodnotami jako je bohatství, pluralita názorů, úspěch za každou cenu, prožitky, schopnost sebeprosazování. Změny v oblasti hodnot jsou vždy spojeny i s následnými změnami norem. Např. v důsledku pluralizmu norem se ostré hranice mezi deviantním a nedevariantním jednáním stírají. K tomu patří i proces, který bychom mohli nazvat delegitimizace norem, který má dva důsledky. Jednak ve společnosti klesá připravenost a ochota řídit se spornými normami a současně se ztěžuje a zmenšuje individuální integrace a narůstá subjektivní nejistota v sociálním chování.

Zásadní změna v hodnotové orientaci ve vyspělých společnostech představuje posun k výrazné konzumnosti. „Pomíjivé užívání konzumních statků a jejich brzká výměna za statky nové, vytváří bezvýchodný koloběh spotřebního nakupování. Vzniká typ „homo consumens“, který vyžaduje stálý růst produkce, protože bytostně lpí na stálém růstu osobní spotřeby“. (Keller, 2005, s. 38) Podle Kellera Fromm marně nabádá lidstvo, aby se povzneslo nad marnivé usilování o to mít a dali přednost mnohem hlubšímu postoji být.

Konzumní společnost sugeruje člověku, že musí konzumovat. Svět, ve kterém žijeme, je prostě nutí získávat pod kontrolu konzumní statky, chtějí-li kontrolovat alespoň něco. Jinak ve společnosti, která představuje vysoce odosobněnou mašinerii, nemá

člověk šanci kontrolovat vůbec nic. Nutnost peněz si vynucuje výrobu, nutnost výroby prodej a nutnost prodeje nakupování. Konkurence nutí výrobce obměňovat jejich produkty co nejrychleji. A tomu slouží reklama. Musí přesvědčit konzumenty, kterým v podstatě nic nechybí, že každým dnem přicházejí o spoustu zcela zbytečných věcí, bez nichž se již déle opravdu nemohou obejít. (Keller. 2005, s. 36) A tomu, kdo na potřebný konzum nemá, sugeruje zločin. Ten sugeruje i konzum mnoha produktů masové kultury.

Je třeba také připomenout, že v jedné a téže společnosti se normy mění (resp. tolerance k jejich respektování) tak, jak se společnost vyvíjí. Jako příklad posunů v normách a toleranci, k nimž v naší společnosti v průběhu posledních let došlo, lze uvést pohled na homosexuální chování či rozvody a s nimi spojené opakované uzavírání manželství resp. partnerství.

Sociologické pojetí sociální deviace je v každém případě široké a zahrnuje narušení kterékoliv sociální normy, nejen normy sankcionované právně, nábožensky nebo morálně. Je tedy také zřejmé, že ne všechny sociální deviace a deviantní chování lze považovat za sociálně patologické jevy. Těmi rozumíme zásadní závažná porušení norem. Vzhledem k ne zcela jasnému vymezení tohoto pojmu se v poslední době více užívá právě širší vymezení – sociální deviace.

Lze také říci, že se jedná o vyjádření jakéhokoliv komplexu abnormálních postojů jedince vůči sociálnímu prostředí. Medicínsky vzato jde o označení chorobného, nenormálního vztahu k sociálnímu okolí. V anglosaské odborné literatuře jde zpravidla o pojem blízký psychopatii, vyjadřující pouze negativní formy chování, označovaný též jako disocialita (forma psychopatie, jejímž charakteristickým znakem je porucha sociální přizpůsobivosti vedoucí často až k protispolečenským činům).

Víme, že v zásadě má sociální deviace nejen negativní, ale i pozitivní hodnotu, ale mělo by jít vždy o hodnocení z hlediska stupně užitečnosti či škodlivosti, tedy toho, zda deviace přispívá

k posílení a stabilitě dané, společnosti, či zda tyto dopady jsou zřetelně negativní. Je-li normou, že rodina má mít dvě děti, pak za deviantní lze pokládat jak rodinu s pěti potomky, tak rodinu bezdětnou a obojí má na populační vývoj negativní dopad.

Každá deviace má jakousi vnitřní strukturu. Tvoří ji: subjekt (jedinec, skupina), který se chová deviantně; objekt (věc, jedinec, skupina, společenské hodnoty) – na co je deviantní chování zaměřeno; obsah – tvoří jednotlivé deviantní vzorce chování; cíle – vedou k uspokojování potřeb; důsledek deviantního chování – pocit viny, normalizace deviantního chování.

Z výše uvedeného vyplývá, že každé jednání je třeba vykládat v kontextu aktuálního stavu společnosti. I společensky nežádoucí jevy by se měly vysvětlovat ne ve svém historickém vývoji, ale v tom, co je pro ně dnes typické. V centru pozornosti vysvětlování by měl být ne sociální aktér, ale dynamika spolupůsobení, synergie více aktérů jako je sociální struktura, která takové spolupůsobení umožňuje. (Ondrejko, 2009, s. 20)

V té spojitosti je třeba se zmínit i o systému sociální kontroly. Ten je tvořen mechanismy, jejichž smyslem je zabezpečit stabilitu a pořádek ve společnosti a to prostřednictvím institucí za pomoci různých sankcí. V současné společnosti tyto mechanismy sociální regulace (právní, ekonomické, veřejné mínění) selhávají. Ať se to týká policie, dalších orgánů státní správy, nebo mechanismů v jednotlivých institucích, organizacích. Snad nejvíce však selhává kontrola veřejná, poznamenaná egoismem (každý se stará sám o sebe), lhostejností, apatií, tendencí izolovat se od společenského dění. V každém případě dochází ke změně hlavního nástroje kontroly společnosti. Namísto vlády byrokratických úřadů nastupuje vláda peněz. (Ondrejko, 2009, s. 90)

Nedostatečná sociální kontrola má za důsledek nejen nedostatečnou sociální regulaci, ale také to, čemu Ondrejko říká „sociální koroze“, což je výraz všeobecné tolerance k osobním zájmům a jejich jednostranné upřednostňování před zájmy celku. (Ondrejko, 2009, s. 38) V současné naší společnosti jsou tyto

tendence víc jak zřetelné. Od počátku devadesátých let hlásaná potřeba individuálního rozvoje, silných, úspěšných individualit dnes vyvolává zoufalé snahy orientovat výchovu na prosociální chování, které se u mladé generace prakticky vytratilo. Proklamace svobodného chování vedla k tomu, že nejen mladá generace má pocit, že není třeba respektovat žádná pravidla, že normy (zákony) jsou k tomu, aby se obcházely.

To souvisí i se současným pojetím výchovy. Ta, jak upozorňuje Piřha, je dnes výrazně omezena a učitelé (vychovatelé) nemají v ruce nic, co by mohlo zjednat kázeň a pořádek. Nemají oporu v normách. Vše hovoří pro žáka (popř. pro rodiče) a jeho svobodu. Dojde-li ke sporu, neodvází se ředitel postavit za své kolegy. Jednou proto, že rodiče sponzorují školu, podruhé proto, že mají vlivné postavení, potřetí, že jsou ochotni spor medializovat. Učitel se nesmí dítěte ani dotknout, něco mu vytknout, prohlédnout aktovku, protože to je ponižování. Hned přichází na řadu Listina lidských práv a svobod, Úmluva o právech dítěte a při sofistickovaném výkladu znemožňuje účinný postup. Za takovéto jednání může být učitel obviněn, že dítě šikanuje. Především škola má však vřtěpovat určitý řád, vést k pořádku a dodržování norem, a pokud to chybí, změní se na zábavné zařízení. (Piřha, 2008) K tomu je třeba dodat, že úloha školy je v tomto směru o to zásadnější, že jedině ona může narovnávat a napravovat selhávající výchovu rodinnou. Úspěch vzdělávacího procesu je závislý na povaze vztahu mezi žáky a učitelem a na vztazích moci, které existují mezi žáky, jejich učiteli a vzdělávací institucí. V psychologicky vhodném prostředí se každý člověk spontánně vyvíjí ve zdravou, zralou a společensky konstruktivní osobnost (Pelcák, 2007, s. 310).

Problematika kázně, disciplinovanosti, která je vyjádřením vztahu jednotlivce ke svému okolí, potažmo ke společnosti je v současnosti naprosto podceňovanou kategorií. Vytratil se ze života jakýkoliv řád. Nemá jit samozřejmě o vynucenou poslušnost, ale o jednání vyplývající z pochopení a vlastního přesvědčení

správnosti a potřebnosti určitých požadavků a norem jednání a jejich respektování. Jinak dostávají volný průchod veškeré pohnutky k agresivnímu chování. Tento stav může mít fatální následky.

Známý Zimbardův „vězeňský experiment“, dokazuje, jak životní situace může vyvolat agresivní jednání u každého z nás. Vybraná skupina studentů (24) byla rozdělena na „vězně“ a „bachaře“ a vše pak probíhalo jako v realitě. „Vězni“ byli skutečně zatčeni a se zavázanýma očima dopraveni do vězení (upravené univerzitní sklepení). Čekali je „bachaři“ v uniformách a s obušky. Vězni byli ostříháni, oblečeni do vězeňských šatů a umístěni do cel po třech. „Bachaři“ pak přijali roli velmi vážně a za dva dny, kdy se „vězni“ začali bouřit proti způsobům zacházení, vzpouru tvrdě potlačili. Používali stále drsnějších metod, začaly se projevovat dokonce sadistické sklony a někteří „vězni“ se začali hroudit. Po šesti dnech musel být experiment, původně plánovaný na čtrnáct dnů, ukončen.

Zmíněná sociální koroze může vyústit do rozkladu celého normativního systému společnosti, který nazýváme anomíí. Sociální koroze je zpravidla průvodním jevem anomie, ale může být i důsledkem. (Ondrejko, 2009, s. 39) Anomické tendence jsou důsledkem náhlých a výrazných ekonomických zlomů, společenských změn. V takové situaci dochází ke ztrátě orientace členů společnosti. Jestliže nefunguje za daných okolností dostatečná sociální kontrola, vede to k desintegraci.

Sociální anomie, představující (v pojetí R. K. Mertona) rozpor mezi cíli a možnostmi, které společnost deklaruje a mezi legálními prostředky jejich dosahování je typickým průvodním jevem současné společnosti. Materiální úspěch – bohatství je cílem veškerého počínání v současné společnosti, a jestliže se tento cíl nedaří naplnit, důsledkem je deziuluze, frustrace. Znamená to pak demoralizaci, deinstitucionalizaci a jistým ventilem se stává zločin. Důležité je, že zmíněný rozpor se nepromítá jen do jednání příslušníků nižších sociálních vrstev.

K sociální anomii také přispívá to, když oficiální hranice kriminality v určitých oblastech chování zaostává za společenskými očekáváními, vzniká ve společnosti pocit právního vakua či beztrestnosti anebo pocit ohrožení z nedostatečné ochrany před nepřiměřeným rozšířením ve veřejném mínění neakceptovatelných, nežádoucích jevů. Příkladem může být zaostávání legislativy za vývojem forem ekonomických vztahů a nových forem podnikání. (Ondrejko, 2009, s. 196)

V anomických postojích lze rozlišit: bezmocnost (rozklad moci), bezvýznamnost (ztráta významů), beznormnost (rozklad norem), sociální izolaci (pocit osamocení, kdy proti jedinci stojí síly nepřehledné, nepřátelské), samorozložení (rozklad vlastní osobnosti, kdy jedinec nevidí smysl participace na společenských úkolech). (Seeman, 1959, s. 788)

Anomie zasahuje dnes do nejosobnějších sfér života člověka. Podle nejnovějších výzkumů ve středoevropských podmínkách k typickým indikátorům anomie ve společnosti patří:

- svět je dnes tak komplikovaný, že se už v něm zpravidla člověk nevyzná,
- když to někam chce člověk dotáhnout, je obyčejně nucen dělat věci a chovat se v rozporu s normami,
- často se cítí osamělý,
- na většině našich těžkostí nemůžeme nic změnit. (Ondrejko, 2009, s. 56)

Průvodními znaky tohoto stavu jsou vyčerpanost, obavy, podrážděnost, zmatenost, pocity selhání a v důsledku toho čím dál více se plní čekárny psychiatrů.

Dalšími kritérii, jimiž se dá vyjádřit míra anomie je např. výskyt kriminality, rozvodovosti, násilí, sebevražd. Vzhledem k tomu, že prakticky u všech zmíněných jevů zaznamenáváme po roce 1990 nárůst, můžeme konstatovat, že také stav anomie v průběhu uplynulých let narůstá a zasahuje čím dál větší část populace. Potvrzuje to i výzkum Rabušice a Mareše z r. 1995, kdy se ukázalo, že podíl občanů, u nichž lze zaznamenat příznaky anomie (dezo-

rientace, frustrace, pesimismus, znechucení apod.) dosahuje 37 %. (Rabušic, Mareš, 1996, s. 182) Lze se domnívat, že do současnosti toto procento ještě zřetelně vzrostlo.

Současná postmoderní individualisticky laděná společnost, ve které se jen obtížně hledají jakékoliv pevné záchytné body, plná protikladů se není schopna zřetelně domluvit ani na tom, co je vlastně společensky nepřijatelné, co vlastně pokládat za deviace (viz diskuse v parlamentu při tvorbě legislativy kolem zákazu kouření, přechovávání drog, prostituce). Někdy se dokonce zdá, že se v oblasti legislativy, snad bona fide, intenzivně pracuje na tom, aby nebylo možné nezvratně doložit, že je např. počínání některých jedinců, či skupin společensky nepřijatelné či přímo trestné. Koncepce individuálních i skupinových práv, která není korigována koncepcí individuálních i skupinových povinností a jistým řádem vytváří bezbřehou platformu zpochybnění úplně všeho. To, co by se neznásilňovanému, moudře uvažujícímu rozumu jevilo jako zjevně (tj. použijeme-li scholastický výraz „plynoucí z věci samé“) sociálně patologické se pak zhusta vydává za jinakost či alternativu, asocialita se zahaluje kulantními pojmy typu asertivita či osobitost apod. (Večerka, 2007, s. 168)

V současnosti se často stává, že člověk, který porušuje normy, obžalovává ty, kteří na jeho chování upozornili pod záminkou, že narušují jeho privátní sféru a omezují jeho práva. Tak jako jsme se zmiňovali o tom, co si dnes může nebo spíš nemůže dovolit učitel vůči neukázněnému žákovi, stejně tak najdeme další podobné případy v našem životě. Draze nakoupené radary na měření rychlosti mohou být beztrestně odhalovány antiradary, řada případů zřetelné trestné činnosti končí pro nedostatek důkazů beztrestně a viníci mohou pokračovat ve svém sociálně patologickém počínání dál.

Anomie souvisí především s tím, jak jsou nastaveny sociální normy a jak funguje sociální kontrola a současně také s tím, jak vypadá hodnotový systém společnosti. To co jednotlivec (skupina) dnes vnímá je poznamenané pluralitou všeho, protikladností

jak norem, tak hodnot a vzorů chování a prakticky znemožňují jejich osvojení.

Za zvlášť znepokojující lze považovat to, že v tomto systému hodnot a norem čím dál významnější místo zaujímá „žít přítomností a pro přítomnost“. Objevuje se to především u mladší generace. V našem výzkumu středoškolské mládeže uskutečněném v roce 2001 a opakovaně v r. 2003 jsme zjistili, že plná polovina respondentů (n=1323) o budoucnosti neuvažuje a neklade si žádné cíle. Charakterizuje ji výrok, že „plánovat život nemá smysl“ a je třeba si co nejvíce užít teď, hned. (Kraus, 2006, s. 24)

Ještě větší znepokojení přináší výsledky výzkumu Josephson Institute of Ethics v Los Angeles z roku 2008. Podle tohoto výzkumu, uskutečněném na výběrovém souboru 30 000 studentů amerických vysokých škol se u nich již po čas studia objevují návyky nečestnosti, lhaní, podvádění. Čtyři z pěti přiznávají, že ve významných věcech obelhávají své rodiče, třetina podvádí učitele, 60 % opisuje své domácí úlohy a seminární práce a referáty a třetina je kopíruje z internetu. Přibližně čtvrtina okradla v minulém roce své přátele nebo rodiče. A to ještě sami respondenti přiznávali v závěru, že své výpovědi poněkud přikrášlili. (Ondrejko, 2009, s. 63)

Všechny tyto dramatické dopady způsobené zmíněnými posuny v hodnotovém systému, šířící se sociální korozi a nárůstem sociální anomie se týkají nejen jednotlivců, ale významně se promítají i do života rodin, následně celé společnosti.

Použitá literatura:

KELLER, Jan. *Až na dno blahobytu*. 3. vyd. Praha: Earth Save CZ, 2005. 130 s. ISBN 80-903085-7-0.

KRAUS, Blahoslav. *Základy sociální pedagogiky*. 1. vyd. Praha: Portál, 2008. 215 s. ISBN 978-80-7367-383-3.

KRAUS, Blahoslav a kol. *Středoškolská mládež a její svět na přelomu století*. 1.vyd. Brno: Paido, 2006. 156 s. ISBN 80-7315-125-1.

ONDREJKOVIČ, Peter a kol. *Sociálna patológia*. 3. vyd. Bratislava: Veda, 2009. 575 s. ISBN 978-80-224-1074-8.

PAVLOK, Vladimír. *Péče společnosti o integraci občanů společensky nepřízpůsobených*. Výzkumná zpráva. Praha: Čsl. výzkumný ústav práce a sociálních věcí, 1989.

PELCÁK, Stanislav. *Nespecifická primární prevence a psychologie zdraví*. In: Blahoslav Kraus, Jolana Hroncová a kol. Sociální patologie. Hradec Králové: Gaudeamus 2007. 325s. ISBN 978-80-7041-896-3

PIŤHA, Petr. *Velká iluze českého školství*. Vystoupení na Pedagogických dnech na Univerzitě Hradec Králové, 2. 4. 2008.

RABUŠIC, Ladislav a MAREŠ, Petr. Je česká společnost anomická? *Sociologický časopis*, 1996, roč. 32, č. 2, s. 175-187. ISSN 0038-0288.

RIESMAN, David. *Osamělý dav: studie o změnách amerického charakteru: zkrácené a revidované vydání*. 2. vyd., V Kalichu 1. Praha: Kalich, 2007. 345 s. ISBN 978-80-7017-062-5.

SEEMAN, Melvin. On the Meaning of Alienation. *American Sociological Review*, 1959, roč. 24, s. 783-791.

VEČERKA, Kazimír. Filipika proti postmoderní slepotě aneb vztah sociální patologie a sociální deviace. In.: *Společenské podmínky vzniku sociálních deviací*. Sborník ze semináře sekce sociální patologie MČSS. Praha: MČSS, 2007. ISBN 80-903541-4-9.

SOCIÁLNÍ SYSTÉM RODINA: GENEZE PATOLOGIE

Jiří Kučírek

Rodina v době změny

Nezbytnost existence lidské rodiny je odvozena ze dvou základních potřeb, přežití a vývoje. K zajištění uvedených potřeb se musí rodina vyrovnat s dvěma základními charakteristikami každého člověka: nedokonalostí jedince a skutečnosti, že mezi lidmi jsou rozdíly, to je princip komplementarity rodinných vztahů. Pozornost rodině bude v textu proto věnována z úhlu matri-moniopatologie, orientovanosti na problémy poruch rodinného soužití.

Pocity beznaděje, se kterými pohlížíme na změny v současné rodině, řekl již před 30 lety Minuchin (1980), jsou výsledkem nesprávného zorného úhlu. Vydělíme-li rodinu z její socio-ekologické niky, vnímáme změny jako důkazy nebezpečného trendu, popírajícího životnost rodiny. Ale pokud se podíváme na rodinu jako subsystém společnosti, vidíme, že tyto změny jsou nutnými adaptacemi, aby rodina mohla dále přežít jako životaschopná instituce ve složitosti moderní doby. Rodina se musí neustále adaptovat, aby odpovídala požadavkům měnícím se vývojovým potřebám svých členů, krize je tedy normou v pravém slova smyslu.

Nízká sňatečnost a s ní nízká porodnost je spjatá s vrcholnou tržní společností, která je společností bezdětnou, protože jednoznačně vyžaduje jedince, kteří nemají žádné závazky, a proto jsou schopni a ochotní flexibilně reagovat na měnící se podmínky trhu. Chápání tradiční usazenosti rodiny se proměňuje v potřebu neusazenosti, novodobé nomádství, což současná mnohoúrovňová krize ve společnosti jen urychluje v projevech současného individualismu. Klasická rodina se stává pouze jednou z alternativ. Nejedná se proto pouze o ekonomickou krizi, ale o zásadní kul-

turní změnu. Přitom je tento proces změny někdy adaptivního rázu, jindy má destruktivní, přežití rodiny ohrožující podobu. V proměňujícím se světě se proměňují formy i funkce rodiny, protože rodina je živá, neustále vyvíjející se sociální instituce. Vznikají tak alternativní rodinné formy soužití, které jsou podmíněny jejich změnou statusu ve společnosti, jde o varianty:

1. *Volné soužití (kohabitace).*
2. *Vícenásobné (sériové) vztahy (životní vzorce následných vztahů).*
3. *Rodiny odloučené a v rozvodových řízeních.*
4. *Rodiny s jedním rodičem (úmrtí, rozvod, narození mimo manželství).*
5. *Binukleární rodiny (rozvedený, odloučený pár, kde druhý biologický rodič je zainteresovaný, společná odpovědnost o dítě i když v rozdílných domácnostech).*
6. *Opakovaná manželství.*
7. *Nevlastní rodiny (nejméně jeden z rodičů má dítě z předcházejícího vztahu).*
8. *Homosexuální, lesbické rodiny (dítě z předchozího heterosexuálního vztahu, adoptované dítě).*

Mladí lidé jsou dnes hodně zklamáni, domnívají se, že mají velmi malou naději zůstat naživu ve světě, který vybudovali dospělí, napsala Meadová (1967). A tvrdí, že tato zmíněná generace se stala první generací, která byla vychována masovými komunikačními prostředky, nikoliv rodiči. Tj. dnešní generace prarodičů. Odklon dětí a dospívajících od rodičovské autority má již svou historii, nejedná se proto o žádnou novou proměnu.

Představa jistoty manželství rodičů na celý život se stává minulostí. Meadová dokonce tvrdí, že čím déle lidé budou žít, čím rozmanitější budou mít zkušenosti, tím menší je pravděpodobnost, že manželství potrvá celý život. Rozvod je realita tohoto světa – světa, kde lidé žijí hodně dlouho, hodně se mění, střídají zaměstnání a přitom se vyvíjí jejich osobnost i zájmy. Kdysi byla

nejstrašnější smrt, dnes je to rozvod. Máme více rozvodů, ale přesto rozvody nerozbily o nic více rodin, než před 100 lety smrt.

„Normální“ rodina je dnes v menšině, než rodiny, které například žijí ve volném soužití, binukleární rodiny, opakovaná manželství, tvrdí Zapf (1987). Tato pluralizace životních forem vede k nejistotě, neznáme je, a tak ti, kterých se týká, musí sami hledat varianty řešení bez možnosti převzetí daných forem životních stylů. Jedná se tak o rozvolněnou síť diferentních a kontroverzních variabilit životních stylů.

O krizi partnerského, rodinného soužití v rodině hovoříme tehdy, když dosavadní způsoby obvyklých interakcí, soustava všech vžitých pravidel a vzájemných očekávání přestávají vyhovovat, tj. dochází k projevům dysfunkce při plnění úkolů rodiny, partnerství a paralelně je tento stav subjektivně prožíván jako nevyhovující. Souběžným atributem rodinné, partnerské krize je tendence ke změně, krize není pouze něčím negativním, ale i určitou nadějí na pozitivní změnu.

Jak se projevují a vyvíjejí změny? Vysvětlení symptomů z úhlu rodinného systému je velký počet, přibližně tolik, kolik existuje ve světě škol klinické teorie a praxe. Přesto se zdá, že lze uvést několik hypotéz, které vyvozují, že nejlepším predikátorem celkové životní spokojenosti je kvalita centrálního vztahu jedince, to, že kvalitní, stabilní vztah zabezpečuje před genetickou vulnérabilitou k somatickým a psychiatrickým poruchám, uvádí například Lewis (1998, s. 155). Vlivem Minuchinovy strukturální rodinné terapie lze považovat za „patologickou rodinu“ takovou, která tváří tvář zátěži zvýší rigidnost svých transakčních vzorců a hranic a vyhýbá se, či odmítá jakékoliv přezkoumání alternativ. Rodiny, jejichž adaptační mechanismy i mechanismy zvládání (coping) jsou zcela vyčerpané.

Systémový přístup k rodině

Hovořit o „normální rodině“ je výraz generalizace, řečnický obrat, protože taková rodina je možná ještě složitěji definovatelná než „normální osobnost“. Analyzujeme-li rodinu, máme tendenci neobvyklé vzorce chování a jednání členů rodiny a jejich vzájemné interakce nahlížet jako patogenní. Uvedenou tendenci umocňují vlastní prožitkové zkušenosti ze svých orientačních rodin, osobní hodnotové zaměření, aktuální vztahové zakotvení a získané odborné znalosti. Snaha nacházet kauzální souvislosti problémů nás ovšem jen svádí k nesmírně obtížnému prokazování mezi problémy, které jsou řešeny v celém systému rodiny a tím, co můžeme nacházet u jednotlivých členů rodiny.

Jenže tím se dostáváme do velmi složité situace, protože při zkoumání geneze patologie v rodině jsme postaveni před zásadní odpovědí na otázku, zda prvotní příčinou současných dysfunkčních vztahů byla konkrétní patogenní osobnost, nebo patogenní interakce v celém rodinném systému. Křivka kauzálního zdůvodňování je nekonečná.

Každá přirozená lidská skupina a tedy i rodina, v průběhu času metamorfózuje v jedinečný systém, řízený jen pro tento systém platnými pravidly. Každé chování představuje komunikaci, vyvolávající odpověď.

Když vycházíme ze systémové teorie, tak platí, že v každém živém systému vůči sobě působí dvě základní funkce, tendence ke *změně* a tendence k *homeostáze*. V patologických systémech se stupňuje tendence opakovat naučené rituály, pravidla a procesy řešení ve službě rodinné homeostázy.

Chování a komunikace v těchto rodinách jsou orientovány k zachování daných pravidel, tj. zachování existujících patologických transakcí.

Systém, který se brání změně, se stává rigidní, dysfunkční.

Uvedený přístup k řešení rodinných procesů nás nutně přivedl k odlišné epistemologii, mechanicko-kauzální model je odmít-

nutý a nahrazen systémovým přístupem. Chování člena rodiny, například jednoho identifikovaného pacienta již není považováno za příčinu chování všech ostatních členů rodiny, nýbrž celá rodina je chápána jako systém, kde každý člen rodiny v interakcích ovlivňuje ostatní členy rodiny a ostatními je ovlivňován. Systémový přístup je spjatý se změnou v myšlení a také se změnou používaných slov. Uvedená epistemologie neuvažuje v klasických vzorcích myšlení lineárně kauzálního modelu, neklade otázky typu „proč“, nýbrž se ptá „jak“ a sloveso „být“ nahrazuje slovesem „jevit se“ (například místo „klient je depresivní“, říkáme, že „klient se jeví depresivně“). Tradiční klinická diagnóza je svázána s procesem připisování označení jedinci, aby vyznačila určitou patologii a zařadila projevované příznaky.

Chceme-li pochopit systém, nemůžeme k němu přistupovat lineárně. Lineární hierarchický pohled znemožňuje vidět celý systém (Varela, 1982). V jádru jsou všechny metafory, odvozené z fyzikálního světa vlivů, sil, energie, zásadně neakceptovatelné k vysvětlení dějů a procesů v biologickém světě informací.

Uvedli jsme, že nezbytnost existence lidské rodiny je odvozena ze dvou základních potřeb: přežití a vývoje. K zabezpečení těchto potřeb se musí systém rodiny vyrovnat s dvěma základními charakteristikami člověka a tím je naše nedokonalost a rozdílnost. Slovy Švejcara (1986), „děti potřebují rodiče a rodiče potřebují děti“, mateřství a otcovství je příležitostí k změně.

Rozdílnost je podstatou člověka, jsou to faktory, které jsou nezbytnou podmínkou vzájemné závislosti i vzájemnosti. Soběstačnost jedince je nemožná, existují jen relativní stupně autonomie. Uvedená rozdílnost je pramenem jednoty, z níž vychází rozdílnost a opět nová jednota, což se neustále opakuje.

K zajištění přežití a růstu musí rodina neustále produktivně nakládat s kvalitami nedokonalosti a rozdílnosti. Jde o princip komplementarity rodinných vztahů, slučování a vydělování členů rodiny. Vzájemnost, účastenství a vzájemná spolupráce všech členů rodiny připravuje cestu ke změně a růstu, ke kultivaci jedince a uspokojování lidských cílů.

Komplementarita a konflikt potřeb jsou podvojně procesy, jeden bez druhého nemůže být: konflikt může být katalyzační nebo paralyzační, tj. může integrovat nebo dezintegrovat člověka. Trestí všech lidských konfliktů jsou konflikty v rodině (Ackerman, 1966).

Rodinná terapie dysfunkčních, patologických rodinných systémů je odvozena z kombinace teorií všeobecných systémů (Von Bertalanffy, 1972), kybernetické epistemologie, radikálního i sociálního konstruktivismu a výsledků interpersonální psychiatrie. Von Bertalanffy vycházel z náhledu, že mechanistická a redukcionistická tradice ve vědě je nedostatečná k tomu, aby dokázala vysvětlit chování živých organismů, neboť vycházela z lineární série postupných rovnic *příčina – následek*. Odmítnutí tohoto náhledu vedlo von Bertalanffyho k formulování všeobecných principů, které využil k vysvětlení biologických procesů obsahující značnou komplexitu, složitost a úrovně organizace. Přístup systémový zdůrazňuje vztah mezi částmi komplexního celku a kontext, v němž se tato události objevují, jako izolaci těchto událostí z jejich kontextu.

Podmínkou existence živého organismu je regulace své výměny se systémem i mimo něj, a tím je nutnost vlastních hranic. Hranic organizovaného rodinného systému mezi ním a okolím, společnostmi. Tyto hranice jsou skryté nebo existují jasná pravidla, která určují průchodnost informací.

Podmínkou funkční rodiny je nutnost existence jasných hranic, to platí rovněž pro subsystémy v rámci rodiny. Například podmínkou funkčnosti rodiny je dodržování mezigeneračních hranic, jinak dochází ke vzniku *patologického trojúhelníku* (Haley, 1967) o němž bude zmíněno níže.

Přístup k rodině, manželství, z hlediska obecné teorie systémů, vedl k různým variantám, zejména:

- A. *Systémové pojetí* funkčních vztahů v rodině Parsonse (1971). Uvedené pojetí věnuje pozornost vzájemné sepnutosti různých struktur a struktury funkcí. Dává možnost porozumět rovněž vývojovým aspektům například zrání dítěte v rodině a jeho poruchám.
- B. *Pojetí Bowena* (1993), které vychází z rodiny jako celku, ale kladoucí hlavní důraz na vztah mezi emocionální a intelektuální stránkou rodinných příslušníků.
- C. *Pojetí Minuchina* (1980), operující se strukturou manželství a jeho zařazení do suprastruktury rodiny. Tato teorie věnuje pozornost i subsystémům – rodičům, dětem, dryádám v rodině apod. Má zvláště velkou citlivost k chování rodiny jako celku v zátěžových situacích. Jde o popis rodiny na kontinuu od pozice nezúčastněné (event. s nevhodnými, rigidními hranicemi) až k rodině „zapletené“ (nevhodně propustné s nejasnými hranicemi). Rodiny, které se nacházejí uprostřed kontinua s jasnými hranicemi, jsou považovány za nejfunkčnější.
- D. *Důraz na vývojový aspekt rodinného systému* v pojetí Hilla, orientovanost na časovou dimenzi rodiny, rodinného života, případně rodinné historie. V rámci struktury rodiny je dostatek místa pro začlenění rolí, norem, pozic apod. Vyčlenění stádií vývoje rodiny.
- E. *Systémová terapie* (milánská škola) vycházející z prací Batesona (1981) a Watzlawicka (1999), akcentující komunikační teorii rodiny jako systému vnitřně propojeného a propojovaného chodem informacemi. Toto pojetí klade důraz na pragmatickou stránku rodinné komunikace. Věnuje pozornost ujasnění vztahů a komunikačních sdělení. Zvláště přínosný se ukázal koncept dvojí vazby.

Ekosystémové chápání rodinných systémů hierarchie přirozených systémů (biopsychosociálního modelu) si můžeme ukázat

na následujícím rozvržení, kde jedna vrstva vychází z jiné vrstvy a současně odkazuje na další:

- *biosféra,*
- *společnost, národ,*
- *kultura, subkultura,*
- *komunita,*
- *rodina,*
- *dyáda (dvě osoby),*
- *osoba (chování a jednání),*
- *nervový systém,*
- *orgány/systémy orgánů,*
- *tkaniva,*
- *buňky,*
- *organely,*
- *molekuly,*
- *atomy,*
- *subatomické části.*

Nebo názorně jako **kontinuum přirozených systémů**, které si můžeme představit jako prostupnou pyramidu, kde biosféra rámuje všechny ostatní roviny a ve středu se nachází molekuly (pokud si namalujeme kružnice k jednotlivým vrstvám a molekuly budou středem):

- *biosféra,*
- *společnost, národ,*
- *kultura – subkultura,*
- *komunita,*
- *rodina,*
- *dyáda,*
- *osoba,*
- *nervový systém,*
- *tkaniva,*
- *buňky,*
- *organely,*
- *molekuly.*

Každá úroveň v hierarchii vyjadřuje organický dynamický celek, každý systém je ve stejném okamžiku součástí vyššího systému, tj. v kontinuu systémů je každá dílčí jednotka současně celkem i částí. Vyjadřování se o systému svědčí o stabilní konfiguraci, která udržuje koordinaci jednotlivých komponentů v konkrétním čase a prostoru i vnitřní dynamické sociální síti, tj. nic neexistuje v izolaci.

Chceme-li pochopit rodinu, nepochopíme ji z ní samé, ale z kontextu, v němž rodina žije. Jen kontext dává smysl, umožní nahlédnout problémy rodiny v souvislosti s problémy společnosti.

Data o rodině

Když studujeme rodiny a omezujeme se pouze na pozorovatelné události, máme k dispozici pouze jen chování rodinných členů, jak reagují jeden na druhého, jejich tělesné pohyby, vokální intonace, slova, činy. Pokud rozšíříme svá „fakta“ tak, že zahrnují rovněž nepozorovatelné události, pak sledujeme emoce, očekávání, postoje a myšlenkové pochody participujících členů rodiny. Je obtížné jednoznačně určit, která data jsou nejpříměřejší. Kromě toho se nacházíme před problémem, že naše „fakta“ jsou determinována způsoby, jimiž je shromažďujeme.

Obecně existují tři obecné metody sběru dat:

1. Používání výpovědí o sobě rodinných členů, to, jak hovoří o svých rodinách, které lze získat dotazníkem nebo vyptáváním.
2. Sledování všech členů rodiny skupinově, abychom je mohli sledovat v akci, přičemž data spočívají v pozorováních prováděných pozorovateli, kteří se snaží dosáhnout shody, pokud jde o to, co vidí, že se děje.
3. Umístění rodiny do komunikačních sítí, kde je jejich chování nahráváno pomocí techniky.

V případě diagnostikování dysfunkčních rodin můžeme rozlišit existující pramen poruch trojím způsobem:

- A. Pozorovat probíhající rodinné interakce. Jde o sledování digitálního i analogového chování, zjevné i latentní projevy, aktivita, pasivita a z něj vyvozovat distribuci moci v rodině, koalice v rodinném systému, emotivitu a to jak se s ní zachází, vzájemnou rivalitu a závislosti.
- B. Pozorováním a porovnáváním rodinné interakce v odlišných konstelacích. Sledovat rodinnou komunikaci, interakce za přítomnosti identifikovaného klienta a bez něj, sledování samostatně rodičovskou dyádu apod.
- C. Vyslechnutí historie rodinného problému, o němž můžeme požádat každého člena rodiny odděleně.

Je zřejmé, že návštěva v rodině přinese velké množství relevantních informací nejen o interpersonálních vztazích, rodinném klimatu, ale také i o teritoriálním chování celé rodiny. Na základě získaných dat můžeme vyvozovat na přítomnost poruchy dvojí způsobem, buď se porucha nachází v některém subsystému rodiny, nebo pokrývá celou rodinu. V případě rodiny uvažujeme v třígeneračním modelu děti – rodiče – prarodiče, event. skupinu příbuzných, která žije společně.

Jedinci i rodiny mají vždy určité systémy přesvědčení, které determinují jejich pocity i každodenní chování a jednání. Zmíněné postoje jsou většinou přímo nevyjadřované, protože jsou skryty pod hladinou rodinné interakce. Tyto skryté struktury jsou označovány jako „rodinné mýty“, které se velmi často stávají výraznou příčinou rodinných potíží.

Fáze životního cyklu

Je zásluhou Watzlawicka (1999) a jeho spolupracovníků, kteří ve slavné monografii o komunikaci na rozdíl od tehdejší psychiatrie, která viděla poruchu vždy primárně v jednotlivci a změny v rodinném systému vždy jako sekundární, indukované, vyvozovali, že se jedná o povahu her bez konce, u nichž nemá smyslu zjišťovat, kdo začal. Zásadní determinantou není jednotli-

vec, ale celý systém. Je zřejmé, že ale šlo o změnu náhledu, ovšem v praxi musíme vždy rozlišovat, nekotvit pouze v uvedeném dichotomickém postoji.

Navíc se každá rodina vždy nachází v určité fázi životního cyklu, jde o odmítnutí statického pohledu na neměnné role rodiny a její vztah k širším sociálním strukturám. Z hlediska vývojového cyklu rodiny je ovšem požadavek udržení rovnováhy absurdní. Rodina prochází řadou vývojových stádií, které se výrazně liší nejen počtem přítomných členů, ale i měnícími se potřebami. Struktura rolí a styl komunikace, které byly odpovídající v jedné fázi vývoje rodiny adekvátní, se mohou stát dysfunkčními v další fázi vývoje. V případě systémového pojetí můžeme říci, že rodinný systém nedisponuje pouze jen stabilizujícími mechanismy, kterými jsou negativní zpětné vazby, ale i mechanismy umožňující změnu, růst, kterými jsou zpětné vazby pozitivní. Proto je pojem homeostáza, který stál u všech původních koncepcí rodiny, byl nahrazen dvojicí pojmů morfostáze a morfogeneze. Myšlenku vývojového cyklu rodiny nejpřesněji formuloval Haley (1980). Symptom není pouhým výrazem individua, nezávisle na jeho sociální situaci, ani výrazem mezilidských vztahů, v nichž má plnit funkci praktického manévru, ale objevuje se vždy při komplikaci nebo narušení/přerušování životního cyklu rodiny. Je to signál, že daný rodinný systém má potíže při zvládnutí požadavků některého stádia svého vývoje.

Fáze rodinného života jsou ohraničeny významnými změnami struktury rodiny (porod dítěte, sňatek, rozchod/rozvod, nemoc, smrt apod.), které vyvolávají nové interakční vzorce chování. Není-li rodina ochotna, či schopna tuto změnu podstoupit, stává se uvedená životní událost tíživou rodinnou krizí s alternativou přechodu do dysfunkční situovanosti rodiny. Přehlížení, nebo naopak zdůrazňování těžkostí plynoucích z přechodu jedné fáze do druhé může vést ke vzniku „problému“, a to počátkem eskalace manželského/partnerského konfliktu a konče psychickým onemocněním některého člena rodiny.

Období přechodu jsou obvykle doprovázeny ceremoniály a rituály, které se mohou navenek zdát nadbytečnými, ale pro většinu lidí jsou „demarkačními liniemi“ stádií, dovolující změnu k novým vztahům. Nikoliv náhodou jsou v každé kultuře právě ceremoniály považovány za nejstabilnější činitele sociálního života. Vstup do další fáze (Minuchin, 1980) komplikuje dále fakt, že změny, neobyčejně náročné a ztěžující, jsou ve společnosti obvykle demonstrovány jako události jednoznačně radostné a nekomplikované (sňatek, narození dítěte, začátek školní docházky, odchod z rodiny apod.). Z hlediska zátěže se pro někoho jedná o radostnou událost, pro někoho kulturní šok, jedná se vždy o určitou míru krizové situace. Rodiny s nedostatečnou resiliencí nezvládají změnu životního cyklu, projevují se u nich různé dysfunkční procesy mnohdy vedoucí k rozpadu rodiny či projevením se určitého symptomu.

Rigidní rodinné systémy nacházejí východisko v neměnnosti navyklých rituálů, což ještě více zhoršuje stabilitu rodiny. Navyklé životní rituály jsou udržovány bez ohledu na již změněné vnější sociální proměny, osobnostní vyžívání mladších členů rodiny, případně akceptování odchodu dospělých dětí z rodiny. Proto se také stává výraznou zátěžovou situací narození dítěte, kdy se z partnerské/manželské dyády stává tříčlenná rodina vyžadující nutné přestrukturování dosavadních rolí. Zejména u mladších párů, zejména ve věku 17 – 21 let záleží na osobnostní, psychologické vyzrálosti, biologické, ekonomické, tj. být schopen uživit svoji rodinu a sociální vyzrálosti, předpokládající ukončenost vzdělání). Kumulace rolí způsobená nečekaným rodičovstvím extrémně zatěžuje dobrou prognózu vztahu do budoucnosti.

S myšlenkou cykličnosti rodinného vývoje souvisí třígenerační teorie vzniku duševní poruchy. Nezvládnuté úkoly některé fáze rodinného života (obvykle při výběru partnera) se mohou přenášet do další generace.

S vícegeneračním pojetím životního cyklu rodiny souvisí i otázka příbuzenských vztahů, které tvoří nejbližší sociální síť.

Haley (1980) vyslovil dokonce názor, že člověk se nestal člověkem proto, že vykonává práci, nebo snad díky velkému mozku, ale proto, že jako jediný živočich žije uprostřed komplikovaných příbuzenských vztahů, které nutně vyžadují hlubší zpracování reality (myšlení) a vyšší formy komunikace (řeč).

Přechod jednotlivých nukleárních rodin do další fáze svého vývoje totiž uvádí do pohybu celou příbuzenskou soustavu (z dětí se stávají rodiče a manželé, z matek tchýně a později babičky, z otců tcháni a později dědečkové, ze sourozenců švagři a později strýcové a tety apod.) a dochází tak k značnému pnutí v navyklých způsobech interpersonálních vztahů. Potřeby vývoje a růstu jednotlivých rodiny musí čelit nejen vnitřním, ale i vnějším resistencím, které mají zakonzervovat stávající vazby.

Například Erikson (1968) při posuzování adolescentů uvádí, že mnozí adolescenti se stali periferními jedinci, kteří se nikdy neoddelili z vlastních orientačních rodin a nedostali se k výběru partnera a budování „hnízda“. Uvedené očekávání vyvolává pnutí, rodiče se mohou obávat řešení vlastního partnerského konfliktu po odchodu dítěte z rodiny, k němuž ovšem nemusí dojít, pokud dítě onemocní. Jejich složité maskovaný boj uvádí dítě do zmatku, které řeší tím, že nabídne sobě i rodičům „nemoc“, či volí únik formou drog (být doma a přitom nebýt doma). Rodiče tak nadále považují dítě za ohnisko jejich zájmu, odkládají řešení svého problému a zjišťují, že nemohou existovat bez „nemoci“ dítěte. Dochází tak k paradoxu: buď se udrží rodina za cenu „nemoci“ dítěte, nebo se uzdraví „nemocné“ dítě a rozpadne se rodina. Z tohoto důvodu tak ztroskotává nemálo terapeutických zásahů z důvodu vnitřních bojkotů jednoho z rodičů.

Smysl má pouze soustředit se na celou rodinnou situaci a umožnit změnu v rodině.

V strukturálním přístupu Minuchina (1980) se může stát patologickou ta rodina, která tváří tvář zátěži zvýší rigidnost svých transakčních vzorců chování a vytrvale odmítá možnost nabízených alternativ.

V případě mezigeneračních konfliktů mezi rodiči a jejich dětmi lze pracovními kategorizovat několik základních typů.

- A. Konflikty pramenící z nepřiměřené fixace jednoho z partnerů na své rodiče, tj. neschopnost oddělit kompetence obou rodin.
- B. Nadměrná fixace rodičů na jejich již dospělé dítě, snaha udržet „dítě“ v závislosti a jejich partnera či partnerku považovat jako další dítě v rodině. Tj. patologické chování usilující zachovat mocenské postavení orientační rodiny.
- C. Výrazná intolerance jednoho z partnerů vůči rodičům druhého partnera. Pramenem mohou být dysfunkční vztahy jednoho z partnerů se svojí rodinou, které vedou ke snaze blokovat dobré, funkční rodinné vztahy u druhého partnera jako snahy po výrazné závislosti na jeho osobě.
- D. Projevy patologie u některých členů – účastníků rodinných konfliktů (involuční procesy, poruchy osobnosti, alkoholismus apod.).

Diagnostika a klasifikace dysfunkčních rodin

V případě diagnostiky dysfunkční rodiny je nutno nahlédnout na jednotlivé členy rodinného systému v různých konstelacích (Matoušek, 1997; Dunovský, 1986).

1. Jednotlivý rodič, matka nebo otec.

U jednoho z rodičů se může projevit povahová anomálie, například akcentovaná osobnost, vývojové krize řešené závislostí, mimomanželským vztahem, existenční, pracovní zátěže nebo nemoc apod. Tj. jednalo by se o individuální problém.

2. Dále se jedná již o dyádu otec matka (v případě bezdětného vztahu manžel – manželka event. partner/partnerka).

Zde se může projevit fakt, že jeden z partnerů je primárním nositelem poruchy a indukuje ji u disponovaného partnera. Možnost přenosu symptomů z jednoho na druhého partnera (napří-

klad úzkostností, kterými partner před manželství či seznámení s partnerem netrpěl).

Velmi častým problémem je nevhodná, patická volba partnera, která se projeví v patologii na obou stranách. Dokonce lze říci, že nevhodná volba partnera je základní příčinou dysfunkčního vztahu, rozpadu manželství či partnerství. Druhou příčinou je neschopnost vzájemné komunikace.

Dalším problémem je nevhodná volba partnera v důsledku existující konstelace, kdy jeden z partnerů si volí za partnera či partnerku osobu, u nějž se již manifestovala jistá porucha, ale s naivním optimismem se domnívala, že jej dokáže změnit, spasit. Jde o neschopnost zvolit si rovnoprávného partnera.

3. *Subsystém prarodič – otec – matka*

Jde o problém fixace jednoho z partnerů na jeho rodiče, zejména pokud tento problémový vztah již existoval před uzavřením manželství. Partner se stává nárazníkem mezi svým partnerem a svými rodiči. Muž či žena tvoří nárazník, snaží se pouze jen uhýbat, potlačovat invektivy z obou stran, spor bývá těžko řešitelný, zejména pokud se narodí dítě, protože rodinný problém se rozšíří i na něj. Jde často o jednoho z rozvedených rodičů, který je fixován na své (jedináček) dítě. Pokud partner žil dlouho se svým rodičem, nedokáže vymezit nové hranice v případě uzavření manželství.

4. *Subsystém, který zahrnuje první i druhou generaci – dědeček – babička – otec – matka*

Jde o obdobnou situovanost rodinného systému jako v předchozím případě, ovšem dochází k indukci z rodičovské dyády do dyády prarodičovské, případně může být vtaženo dítě do dysfunkční rodinné konstelace. Matka může konflikt mezi dítětem a jeho otcem přenést na prarodičovskou dyádu, aby vytvořila koalici. Koalice v rodině je vždy dysfunkční. Vstup prarodičů do konfliktu s jejich dcerou může vést k rozpadu rodiny.

5. *Jednotlivé dítě*

Rovněž dítě může být nositelem problémů v rodinném systému. Například rizikový temperament, špatná adaptace v sociálních rolích, somatické či duševní poruchy. Indukcí tak může být přenesena na jednoho či oba rodiče, sourozence. Případně může být dítě traumatizováno úmrtím či rozvodem rodičů a následnou změnou konstelace rodinného systému.

6. *Sourozenci dítě – dítě*

V dyádě dítě – dítě (vlastní či komplikovanější vlastní versus nevlastní sourozenec v případech opakovaných manželství) vznikají problémy zejména u dvojčat, vzájemná fixace, sourozenecká rivalita, která může vyvolat závažný problém. V případě odchodu jednoho z dvojčat (manželství, studium) druhé se dekompenzuje.

7. *Dyáda rodič – dítě*

Je často postižena zejména mechanismy indukce, reaktivování spícího problému u rodiče (agresivita, sexualita, nebo konflikt mezi dospívající dcerou a matkou apod.). Zejména v případě rozvodu rodičů dítě zůstává s jedním z rodičů a je nuceno zaujímat souhlasné postoje (v nižším věku) v souladu s rodičem, u nějž zůstalo. Rozvedený rodič plánuje další vztah a dítě paticky žárlí, ostře se staví proti novému manželství. Všichni jsme totiž disponováni k dyadickým vztahům, tři osoby znamenají, že jedna z nich bude marginalizovanější, zvláště v opakovaných manželstvích.

8. *Triáda otec – matka – dítě*

Uvedené triády jsou spjaté se vznikem koalic, zejména v případě rozvodů vznikají latentní i manifestní koalice jednoho z rodičů s jedním dítětem, kterému svěří své úmysly a sleduje jako cíl postavit jej vůči svému druhému rodiči. Dítě si brzy uvědomí roli v níž se ocitá v důsledku rozpadu rodiny, není nikdy pasivní obětí rodičovského konfliktu, ale je vždy aktivním účastníkem.

9. *Patologický systém: perverzní trojúhelník*

V souvislosti s rodinnou diagnostikou je nutné se také zmínit o tzv. „perverzním trojúhelníku“ jak jej formuloval Haley (1967). Pokud vezmeme trojúhelník jako jednotku studia v rodinném systému či jiném sociálním systému (např. zaměstnanecké vztahy) lze postavit otázku, jaký typ trojúhelníkového uspořádání vytvoří to, co Haley nazval patologický systém, „perverzní trojúhelník“. „Patologický“ znamená systém, který směřuje k násilí či rozkladu, dysfunkci mezi členy rodiny, profesních vztahových rovin. V podmínkách rodiny je patologický systém takový, který rezultuje do stálého konfliktu, do rozvodu či nějakého symptomatického distresu u členů rodiny nebo jejich jednotlivých členů.

Haley uvádí následující charakteristiky:

- A. Lidé, kteří na sebe vzájemně reagují v tomto trojúhelníku, nejsou stejného stavu, nýbrž jeden z nich je jiné generace než zbývající dva. Generací se rozumí odlišné postavení v mocenské hierarchii, jak je tomu v generaci rodiče a dítěte, nebo zaměstnanecké hierarchii zaměstnanec a zaměstnanec.
- B. V procesu jejich vzájemné interakce osoba jedné generace vytváří koalici s osobou jiné generace proti svému druhovi/partnerovi. Koalice znamená řízení akcí namířených vůči třetí osobě, na rozdíl od aliance, v níž se mohou dvě osoby dát dohromady pro společný zájem nezávislý na třetí osobě.
- C. Koalice mezi dvěma osobami je popírána, tj. existuje chování, které indukuje koalici, která bude, v případě označení popřena jako koalice. Jinak řečeno, chování na jedné úrovni, které indikuje, že zde existuje koalice, je kvalifikováno metakomunikačním chováním indukujícím, že takové chování není.

Lze říci, že v podstatě je perverzní trojúhelník trojúhelníkem, ve kterém je separace mezi jednotlivými generacemi přestoupena skrytým způsobem. Pokud se tak děje jako repetitivní vzorec chování, systém bude patologický. V momentě kde se straní jednomu proti druhému, přičemž se současně popírá, že se tomu tak děje, systém se stává patologický, dysfunkční. Pokud použijeme trojúhelník jako jednotku pro studium, tak v případě rodiny s oběma rodiči, dvěma dětmi a čtyřmi prarodiči vytváří tato skupina osmi osob 56 trojúhelníků, každá osoba v této rodině je zapojena v 21 rodinných trojúhelnících současně.

Klasifikace variant typů dysfunkčních rodiny (poruchy rodinného systému)

1. **Asymetrická rodina typu A** (otec, matka a jedno dítě v koalici vůči druhému dítěti/dětem).
2. **Asymetrická rodina typu B** (otec nebo matka v koalici se všemi dětmi vůči druhému rodiči).
3. **Generační propast** (silná vazba mezi otcem a matkou – dítě/děti jsou výrazně marginalizovány).
4. **Neangažovaná rodina** (rodina s lhostejnými vztahy, bez vazeb a rodinné koheze).
5. **Neintegrovaná rodina** (chaotické vztahy, konflikty, absence koheze, nepřátelství v rodině, žádný z členů rodiny nemá odpovědnost, distribuce moci rozmělněná).
6. **Schizmatická rodina** (dvě koalice, jedno dítě s otcem, druhé dítě s matkou, nebo otec v koalici s dcerou a matka se synem).
7. **Rodina s nejasnými mezigeneračními hranicemi** (děti jsou manipulovány do neodpovídajících rolí a rovněž rodiče se stylizují dočasně do „kamarádských rolí“, snaha smývat věkové hranice, stylizovat se do mladších rolí. Nezvládání akceptace svého věku zejména u mužů a žen ve

fázi přechodu. Nejsou jasné kompetence, je ohrožena individuální integrita).

8. **Externě integrovaná rodina** (nevyzrálí rodiče, kteří jsou závislí na sociální i ekonomické podpoře svých orientačních rodin i sociálních služeb, zejména se jedná o mladé rodiny/manželství). Sociální vyzrálost nesouvisí s dosaženým vzděláním. Závislost dětí na rodičích. Bez vnější opory nedokáže tato rodina udržet stabilní vztahy.
9. **Sociálně uzavřená rodina** (nadměrná koheze v rodině, přerušovány kontakty s vnějším světem z důvodů rizik společnosti, odmítání zásahů zvenčí, rizikové klima zejména pro děti).
10. **Represivní rodina** (úzkostně neurotická rodina, perfectionistická; rodina, která odmítá ventilaci negativních pocitů, takže mohou být transformovány do různých symptomů somatických či duševních. Zablokované emoce se stávají největším problémem).
11. **Rodiny s preferovaným subsystémem** (preferovaný subsystém se stává centrem rodiny, může být preferovaný subsystém například otec – matka – prarodič – děti – jedno dítě apod. Z bezmoci preferovaného subsystému se může stát moc (např. dominance nemocného).
12. **Kosá rodina** (rodina ovládána nějakým subsystémem, který zahrnuje více jak jednu generaci (například hysterická matka a hysterická babička).
13. **Pseudodemokratická rodina** (vztahy mezi rodiči a dětmi jsou na stejné úrovni, absence generačních hranic, ztráta rodičovské autority).

Úrovně rodinné kompetence

Lze rovněž vyčlenit diferenciačně typologii rodin na škále kontinua a na různých úrovních rodinné kompetence. Následující Lewisova typologie rodinných vztahů zahrnuje široké kontinuum rodinné kompetence od optimálního bezproblémového fungování rodiny až po typologii rodiny dysfunkční. Lewis (1978) rozlišuje rodiny z úhlu kompetence na:

- A. Optimálně integrovanou a funkční rodinu.*
- B. Funkční, ale zranitelnou rodinu.*
- C. Mírně dysfunkční rodinu.*
- D. Výrazně dysfunkční rodinu.*

Ad A. Optimálně integrovaná a funkční rodina

Pro tuto rodinu jsou charakteristické projevy jako především jasné sociální vzorce rodičovského vedení. I když může rodinu vést kterýkoliv z rodičů, je vždy zjevné, kdo rodinu vede a situace v rodině je vždy ovlivněna tím, kdo vede. Navzdory jasné rodičovské autoritě oba rodiče neužívají autoritativních technik v interakci a při výchově dětí. Protichůdné názory jsou v rodině respektovány, vše může být v rodině vyjádřeno. Tyto rodiny vykazují vysokou míru rodinné koheze se zaměřením na individualitu jejich členů. Oba rodiče i děti vyjadřují své pocity, názory v rodině otevřeně a neexistují rozpory v tom, co si rodinný člen myslí, co říká a jak jedná. Vše může být v rodině vyjadřováno, vše může být vysloveno.

Ad B. Funkční, ale zranitelná rodina

Tyto rodiny se v některých charakteristikách shodují s optimálně integrovanými rodinami, ale v některých rysech se překrývají s charakteristikami dysfunkčních rodin. Je zde jasná distribuce moci a tato moc je v rukou rodičů, ale v rodině se vždy vyskytuje jeden dominantní partner. Přesto oba rodiče vykazují vysokou úroveň instrumentální kompetence, ale afektivní aspekty rodičovského vztahu jsou problematické. Manželé udržují vyšší

míru emocionálního odstupu. Manželky jsou v rodině submisivnější, vyjadřují vyšší míru zklamání a sociální zranitelnosti (více si stěžují, mají sklon k obezitě). Navzdory určité zranitelnosti je interpersonální komunikace jasná a členové akceptují odpovědnost za své chování a jednání. Sporadicky se vyskytují v rodině konfliktní situace, empatie členů rodiny je omezena a nedosahuje intenzity optimálně integrovaných rodin.

Ad C. Mírně dysfunkční rodina

Tato velká skupina dysfunkčních rodin je charakterizována dvěma základními rysy:

1. Stabilně dominantně-submisivní rozdělení rolí v rodině. Tato distribuce rolí je druhým partnerem i dětmi akceptována. Členové rodiny vyjadřují své emoce méně otevřeně a většinu svých názorů se snaží utajovat. Ve sféře osobní odpovědnosti mají zvýšenou tendenci k obviňování ostatních, v sociální oblasti jsou často nepřístupní. Konfliktní situace mají intenzivní charakter, jsou zjevné a obtížně utajitelné. V rodině je málo vzájemného jednání a daleko častěji se uplatňuje hrubá síla. Základní rodinná atmosféra je charakterizována pocity disharmonie, zlosti, pokorenosti až deprese. Empatie obvykle členům rodiny výrazně chybí, konfliktní situace jsou zjevné a neutajitelné.
2. Druhým rysem dysfunkčních rodin je častý, nekonečně se vleklý kompetenční spor mezi rodiči, stejně tak i o to, kdo z rodiny je schopen zastávat dominantní roli. Neřešené konflikty nabývají na intenzitě, jednotliví členové rodiny se obviňují z neakceptování osobní odpovědnosti, atakují jeden druhého. Rodiny jsou charakterizovány zvýšenou mírou nepřístupnosti, v rodinných vztazích dominuje zjevná a poměrně intenzivní hostilita mezi jednotlivými členy. V těchto rodinách se jedná spíše o vleklý kompetenční spor mezi rodiči. Neřešené konflikty získávají na

intenzitě, dochází k vzájemnému obviňování. Empatie je v těchto rodinách jen zcela výjimečná.

Ad D. Výrazně dysfunkční rodina

Rodinná struktura tohoto typu rodiny je značně chaotická, rodina postrádá vedení, dominantně-submisivní distribuce moci zde není uplatňována. Partnerská koalice rodičů je velmi slabá a existují patrné destruktivní mezigenerační koalice mezi jedním z rodičů a dětmi. Individuální hranice jsou setřeny a značně nejasné, podobně je obtížné zjistit, kdo si co myslí. Dominantním rysem rodinné komunikace je amorfnost sociálních vztahů. Rodinná autonomie je minimální a většina členů rodiny je orientována na jiné sociální vztahy mimo rodinu.

Charakteristické vzorce chování, které ovlivňují celkovou rodinnou atmosféru, nemohou být pochopeny pouze studiem jednotlivých členů rodiny, nebo subsystémů, ale vždy komplexním studiem rodiny jako sociálního celku. Převládajícím rodinným způsobem jednání je beznaděj až extrémní cynismus protkaný mnoha interpersonálními konflikty. S tímto tvrzením koresponduje konstatování autorů Bělíka a Krause: „To ovšem znamená novou orientaci a nové přístupy ve výchovném procesu. Je třeba předznamenat, že efektivnost výchovného snažení v současnosti je poznamenána právě stavem současného světa. Kdybychom srovnali současnou situaci např. s dobou před padesáti a více lety, zjistíme, že nebylo třeba v procesu výchovy čelit mnoha negativním vlivům médií, nástrahám výrazné technizace života (negativním vlivům počítačové techniky, lákadlům, jako jsou hrací automaty), výrazné komercializaci života, nebylo třeba se zabývat ani problémy spojenými s devastací životního prostředí, s informační explozí a dalšími problémy společnosti, jak jsme je uvedli výše. Důsledkem je dnes řada nových oblastí výchovy a stále nových požadavků na výchovu (k dopravní kázni, environmentální, multikulturní, mediální atd.).“ (Kraus, Bělík, 2011, s. 64)

Použitá literatura:

ACKERMAN, Nathan Ward. *Treating the Troubled Family*. New York: Basic Books, 1966, s. 306.

KRAUS, Blahoslav a BĚLÍK, Václav. Trendy preventivně výchovného působení v současné škole. In: *Prevence úrazu, otrav a násilí: odborný a vědecký časopis*. 2011, 7(1), s. 62-67. ISSN 1801-0261

BERTALANFFY, Karl Ludvwg von. *General Systems Theory*. New York: Georgie Braziller, 1968.

BATESON, Gregory. *Okologie des Geistes*. Frankfurt: Suhrkamp, 1981. 675 s. ISBN 9783518281710.

BERTALANFFY, Ludwig von. *Člověk - robot a myšlení: psychologie v moderním světě*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1972. 184 s.

BOWEN, Murray. *Family Therapy in Clinical Practice*. Maryland: Jason Aronson, 1993. 584 s.

DUNOVSKÝ, Jiří a kol. *Týrané, zneužívané a zanedbávané dítě*. Vyd. 1. Praha: Grada, 1995. 245 s. ISBN 80-7169-192-5.

ERIKSON, Erik Homburger. *Identity: Youth and Crisis*. W. W. Norton, 1968. 336 s.

HALEY, Jay. Towards a Theory of Pathological Systems, In: *Family Therapy and Disturbed Families*. Palo Alto: 1967.

HALEY, Jay. *Ablösungsprobleme Jugendlicher*. Munchen: 1981.

LEWIS, J. M. The Adolescent and Health Family. Adolescent Psychiatry. In: *Annales of the American Society for Adolescent Psychiatry*, Vol. 6, Herman C. Einstein, Peter L. Giovacchini (Ed.). University of Chicago Press. Chicago, London 1978.

MATURANA, Humberto and VARELA, Francisco. Autopoietische Systeme: eine Bestimmung der lebendigen Organisation. In: MATURANA, Humberto: *Die Organisation und Verkörperung von Wirklichkeit*. Braunschweig 1982.

- MINUCHIN, Salvador. Structural Family Therapy. In: *The American Family*, 1980, IV, No.3.
- MATOUŠEK, Oldřich a kol. *Metody a řízení sociální práce*. Vyd. 2. Praha: Portál, 2008. 380 s. ISBN 978-80-7367-502-8.
- MATOUŠEK, Oldřich. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Vyd. 3., rozš. a přeprac. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003. 161 s. ISBN 80-86429-19-9.
- PARSONS, Talcott. *Společnosti: Vývojové a srovnávací hodnocení*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1971. 182 s.
- SOBOTKOVÁ, Irena. *Psychologie rodiny*. 2., přeprac. vyd. Praha: Portál, 2007. 219 s. ISBN 978-80-7367-250-8.
- ŠVEJCAR, J. Přednáška v MPP NVP, Praha 1986.
- HILL, Reuben. Modern Systems Theory and the Family: A Confrontation. In: *Social Science Information*, 10: 7-26, 1971.
- WATZLAWICK, Paul, BAVELAS, Janet Beavin a JACKSON, Don D. *Pragmatika lidské komunikace: interakční vzorce, patologie a paradoxy*. Vyd. 1. Hradec Králové: Konfrontace, 1999. 243 s. ISBN 80-86088-04-9.
- ZAPF, Wolfgang. Die Pluralisierung der Lebensstile. In: *Industrialisierung und Sicherheit*. Munchen: 1987.

PROAKTIVNÍ ZVLÁDÁNÍ ŽIVOTNÍCH ZMĚN

Stanislav Pelcák

V návaznosti na humanisticky orientovanou psychologii a psychoterapii v současnosti přibývá prací, které zvýrazňují celostní, antropologické pojetí člověka. Břicháček (2003) konstatuje, že se tradičně sledují životní obtíže a lidská selhání, ale mnohem méně se uvažuje o tom, co se člověku dařilo, jak zvládal rozličné nesnáze, jak se vyvíjely jeho kladné vztahy k okolí či jeho prosociální orientace. Na trend zanedbávání pozitivních témat poukazuje také Mareš (2001). Zvýrazňuje základní ideu pozitivní psychologie – výzkum pozitivního lidského fungování ve světě.

Zcela logicky se tak na pozadí mezioborové diskuse o člověku ve zdraví a v nemoci objevují nové teorie, konstrukty, diagnostické postupy a terapeutické metody s akcentem na salutoprotektivní faktory životního stylu jedince. Jde tedy o jinak zaměřené tradiční otázky. Salutogeneze se zabývá zkoumáním podmínek pevného, nezdolného zdraví vzdor nepříznivým vlivům prostředí. Jeden ze zakladatelů psychologie zdraví, Antonovsky (1985) shrnul salutogenetickou orientaci následujícím způsobem:

- poukazuje na jednostrannost patogenetické orientace převládající v biomedicíně a sociálním výzkumu zdraví a nemoci,
- přehodnocuje dichotomní klasifikaci jedinců jako zdravých nebo nemocných a dává přednost jejich umístění na více-rozměrovém kontinuu,
- snaží se o definování obecnějších faktorů ovlivňujících pohyb jedince směrem ke zdraví,
- oproti jednostrannému důrazu na etiologii dysfunkce nebo nemoci klade důraz na člověka v nemoci,
- překračuje hranice „ne-nemoci“ spojené s orientací na pól zdraví, zachycuje proces zdraví – nemoc jako bi-odromální kontinuum,

- primárně se zaměřuje na faktory, které podporují subjektivní pohodu a aktivní zdraví člověka,
- klade důraz na etický rozměr zdraví, zdraví není nejvyšší hodnotou,
- oproti orientaci na stresory, zaměřuje pozornost na zdroje tzv. generalizované rezistence (generalized resistance resources), které mohou usnadnit aktivní adaptaci organismu na prostředí,
- důsledky působení stresorů nejsou pojmány primárně jako patogeny, ale jako možný ozdravný faktor,
- zvýrazňuje svobodu volby jedince a hledání smyslu i v nepříznivých životních podmínkách,
- zdůrazňuje aktivní úlohu a zodpovědnost jedince v prevenci a podpoře zdraví (health promotion).

Oproti patogenetickému (biomedicínskému) přístupu jde tedy o hledání faktorů, které udržují člověka v dobrém zdravotním stavu, faktorů, které zdravotní stav zlepšují a na cestě ke zlepšení jej pozitivně ovlivňují.

Pokud tedy v rámci zaměření této publikace budeme hledat propojení psychologie a psychoterapie s oblastí prevence v rámci pedagogiky, tak ve shodě s autorem Bělíkem budeme vymezovat nové paradigma sociálně a pedagogických oborů – paradigma preventivní.

Bělík (2013) v této souvislosti konstatuje: „Pokud tedy máme hovořit o perspektivách oboru sociální pedagogika, tak jednou z možných alternativ je problematika sociální prevence. Perspektivou totiž může být vnímat obor v sociálně preventivně orientovaném paradigmatu. V tomto kontextu jsou velmi podnětné poznatky psychoterapie ve smyslu profylaxe.“

Náročné životní situace

Každá výraznější změna v podmínkách životní existence vyžaduje revidovat své standardní přístupy a interakční aktivity v souladu s povahou a podstatou vzniklých okolností (Mikšík,

2009, s. 33). V pojetí řady autorů je život proměnlivý, dynamický a tím i implicitně stresogenní. Termín stres nemá ani v současnosti jednotný obsah. Užívá se promiskue pro označení výrazně nepříjemných situací, fyziologických, behaviorálních a subjektivních odpovědí na ně, okolností zprostředkujících kontakt jedince se zátěží nebo všech výše uvedených možností jako systému. Kebza (2005) v této souvislosti upozorňuje na skutečnost, že pojem stres je nepřesně používán jako universální pojem sloužící k označení jakéhokoli požadavku, jemuž je potřeba vyhovět, případně kterákoli část stresové reakce, od podnětů navozujících stresovou reakci, přes působící stresory, iniciující navození, průběh a důsledky stresové reakce. Obdobně pojem zátěž implicitně vyjadřuje tři aspekty: podnět, subjektivní prožitek a reakci na podnět. Z tohoto důvodu se v textu přikláníme k pojmu psychická zátěž, který přesněji postihuje složitosti intraindividuální a interindividuální variability reakcí a vzorců chování člověka v situačních kontextech na pomyslném kontinuu adaptace, růst a seberozvoj osobnosti na straně jedné a selhávání, desintegrace osobnosti na straně druhé.

Životní situace, události a nároky, na které musí člověk v průběhu životní cesty reagovat a aktivně je řešit, netvoří homogenní skupinu. V této souvislosti nelze opomenout dnes již tradiční koncepci životních událostí (Holmes, Rahe, 1967). Vychází z předpokladu, že každá životní změna nebo událost je spojena s určitou náročností ve smyslu kladených požadavků na aktivní adaptaci v čase. Tuto premisu v praxi ověřil odbornou veřejností pozitivně přijímaný teoretický konstrukt tzv. Škály sociální readjustace (tabulka č. 1).

Obecně životní události představují pro subjekt změnu navyklého způsobu života a vyžadují nové vzorce chování a reagování, zvýšenou aktivitu nebo přizpůsobení se situaci. Moment změny nemusí výhradně souviset s anticipací negativních událostí nebo důsledků. Zvýšené riziko je spojeno zejména s událostmi, které přicházejí nečekaně, jsou nežádoucí, neovlivnitelné a jsou

subjektivně výrazně negativně prožívány. Řada studií potvrzuje, že závažné životní události mají negativní dopad na somatické zdraví, dekompenzaci zdravotního stavu často předchází právě životní událost. Naopak přítomnost životních událostí lze podle některých autorů považovat za indikátor již existující psychické poruchy, která ovlivňuje subjektivní hodnocení i proces zvládání životních situací.

Životní události se nemusí vyskytovat ojediněle, řada z nich může generovat specifický řetězec změn, který má za následek radikální celkovou změnu životního stylu, přesahující adaptabilitu jedince (např. ztráta zaměstnání, náhlé úmrtí životního partnera). Velmi často dochází k rozvoji potíží až po určité časové latenci.

Spektrum životních situací je nezbytné rozšířit o každodenní události (daily hassles), které vyvolávají psychickou rozladu a drobné starosti. Jedná se o drobné, běžné nepříjemnosti a trable (doprava, dlouhodobá ego devalvace, drobné neshody na pracovišti v rodině). Řada autorů je považuje za validnější prediktor psychologických a somatických symptomů než životní události. Proces zdraví a nemoci ovlivňují svou kumulativností a také tím, že vstupují do relací mezi životními událostmi a zdravotním stavem jako facilitující činitel.

Tabulka 1. Škála hodnocení sociální readjustace

pořadí	Životní událost	HS
1.	Smrt partnera	100
2.	Rozvod	73
3.	Rozvrat manželství	65
4.	Výkon trestu	63
5.	Úmrtí blízkého člena rodiny	63
6.	Úraz nebo vážné onemocnění	53
7.	Sňatek	50
8.	Ztráta zaměstnání	47
9.	Usmíření nebo přebudování manželství	45

10.	Odchod do důchodu	45
11.	Změna zdravotního stavu člena rodiny	44
12.	Těhotenství	40
13.	Sexuální potíže	39
14.	Přírůstek nového člena rodiny	39
15.	Změna zaměstnání	39
16.	Změna finančního stavu	38
17.	Úmrtí blízkého přítele	37
18.	Přeřazení na jinou práci	36
19.	Závažné neshody s partnerem	35
20.	Půjčka vyšší než průměrný roční plat	31
21.	Splatnost půjčky	30
22.	Změny odpovědnosti v zaměstnání	29
23.	Syn nebo dcera opouští domov	29
24.	Problémy s příbuznými z partnerovy strany	29
25.	Výjimečný osobní čin nebo výkon	28
26.	Manžel/ka nastupuje či končí zaměstnání	26
27.	Začátek školy nebo její ukončení	26
28.	Změna životních podmínek	25
29.	Revize životních návyků	24
30.	Problémy a konflikty s nadřízenými	23
31.	Změna pracovní doby či podmínek	20
32.	Změna bydliště	20
33.	Změna školy	20
34.	Změna spojená s dovolenou	19
35.	Změna církve nebo politické strany	19
36.	Změna sociálních aktivit	18
37.	Půjčka menší než průměrný roční plat	17
38.	Změna stravovacích, spánkových zvyklostí	16
39.	Dovolená	13
40.	Vánoce	12
41.	Přestupek a jeho projednávání	11

Zdroj: Chromý a Honzák (2005)

Zvláštní kategorii představují pozitivní životní příhody a situace (uplifts), které mají protektivní účinek. Obě skupiny situací jsou významně ovlivňovány kulturními faktory.

U vulnerabilních jedinců jsou životní události rizikovým faktorem pro nástup organického onemocnění prostřednictvím neurohumorálních a patofyziologických reakcí charakteristických pro stres. Moderující roli sehrávají vedle hereditárních předpokladů (psychosomatická reaktivita, psychofyziologie temperamentu) zejména postoje, kognitivní styly osobnosti, nezdolnost, předchozí příznivá nebo nepříznivá zkušenost s obdobnou situací, naučené způsoby vyrovnávání se zátěží, zakotvenost ve světě a prožívaná smysluplnost života, kvalita a dostupnost sociální opory.

Životní události ovlivňují dlouhodobou kvalitu života spojenou se směřováním, naplňováním životních cílů, uspokojováním potřeby rozvoje a růstu, uskutečňováním vnitřních možností i hledáním nového smyslu života. Přestože potenciálně představují rizikové faktory pro vznik a rozvoj poruch zdraví, jejich překonání a vyřešení posiluje osobnost jedince a akceleruje proces zrání. Tyto pozitivní aspekty zdůrazňuje tzv. psychologie ztrát („psychology of loss“). Velká ztráta v závislosti na důsledcích přispívá k novým aspektům naší identity, přináší zcela specifickou zkušenost, že někdy ztrácíme kontrolu nad během událostí.

Mezi expozicí životním situacím a možnými negativními dopady na jedince tedy nefunguje prostý-lineárně kauzální vztah. Variabilita odpovědí na uvedené situační kontexty je ovlivněna interakcí řady rizikových i protektivních faktorů intrasituačního a intersituačního rázu. V tomto kontextu je vhodné připomenout základní postuláty interakcionismu, který zdůrazňuje:

- a) kontinuální charakter interakcí mezi jedincem a situací a účinky zpětné vazby,
- b) jedince jako „intencionální aktivní agens“ těchto interakcí,
- c) význam kognitivní sféry v tomto procesu,
- d) subjektivitu psychologických významů situací pro různé osoby. (Kolaříková, 2005, s. 20)

Z předchozího textu je patrné, že reakce na životní situace a způsoby jejich zvládnání vykazují vysokou interindividuální i intraindividuální variabilitu. Pro individuální posouzení vzniku, rozvoje, udržování a ukončení složitějších lidských aktivit, včetně volby adekvátních metod psychologické intervence, lze shodně s Vymětalem (2007, s. 34) využít následující rovnici:

$$R = fc (P-O-S)^2$$

Resilience a zdroje zvládnání

Resilience bývá definována jako universální schopnost, která umožňuje osobě, skupině či společnosti předejít, minimalizovat či překonat poškozující dopad – důsledky životních situací a událostí.

Zvládnání (coping) je tradičně charakterizováno jako průběžně se odehrávající kognitivní, behaviorální a emoční snahy jedince zvládnout, tolerovat nebo redukovat nároky vnitřního i vnějšího prostředí, se kterými je v průběhu svého života konfrontován. Šolcová a Lukavský (2006, s. 149) zdůrazňují procesuální a celostní charakter zvládnání. Zvládnání zahrnuje reakci na bezprostředně přicházející, případně již působící stresor nebo konzistentní způsob vyrovnávání se stresory působícími v různých situačních kontextech. Obdobně Mareš (2001, s. 11) poukazuje na posloupnost aktivit, které jedinec podniká ke zvládnání zátěže: dílčí zvládací akce → zvládací taktika → zvládací strategie → zvládací styl.

Zvládnání obecně postihuje komplex protektivních faktorů, které člověku pomáhají zvládnout nepříznivé události a přečkat je při zachování psychické rovnováhy a integrity osobnosti. Důleži-

² **R** – reakce (projev, odezva); **fc** – funkce (interdependentní vztahy – cirkulárně kauzální povahy); **P** – podnět (skutečnost, kterou jedinec bezprostředně a selektivně vnímá a hodnotí); **O** – člověk jako psychologický celek (povaha, osobnostní rysy a vlastnosti, schopnosti, konstituce); **S** – situace (bezprostředně i dlouhodobě působící okolnosti, v rámci kterých se uplatňují ostatní proměnné).

tou roli sehrávají vnitřní faktory, osobnost jedince, jeho vrozené dispozice, zkušenost a dovednosti, které získal v průběhu zvládnutí stresových situací (coping resources).

Zkoumání vztahu jedinec versus situace přineslo obnovení zřetele k osobnostním rysům, implikovalo pohled na situace jako vnější prostředí, případně jako na děje probíhající ve značné závislosti na subjektu. Současný rysový model počítá s transsituační konzistencí chování jednotlivce a s interindividuální odlišností chování různých jednotlivců. Samotné chování v zátěži vykazuje klasické znaky rysu – stabilitu a konzistenci (Blatný, Kohoutek, Janušová, 2002). Osobnostní rysy se v podmínkách zátěže a stresu promítají do vyrovnávacích procesů, ovlivňují výběr vyrovnávacích strategií a následně také psychické procesy, včetně neuroendokrinní odpovědi organismu a následné rekuperaci psychických sil.

Vzhledem k omezenému rozsahu textu jako příklad uvádíme prototypickou koncepci psychické odolnosti A. Antonovského – Sense of Coherence (smysl pro soudržnost, integritu). Antonovsky (1993) ji považuje za hlavní záruku soudržnosti osobnosti v zátěžových situacích. Teoretický konstrukt smyslu pro soudržnost SOC je tvořen třemi komponentami:

1. **Srozumitelnost** (Comprehensibility) je kognitivní tendence určitým způsobem vnímat a chápat svět a své místo v něm. Vypovídá o rozsahu, v jakém člověk vnímá stimuly z interního i externího prostředí, se kterými je konfrontován, jako racionální informaci, která je uspořádaná, strukturovaná a jasná. Člověk s vysokým smyslem pro srozumitelnost, očekává, že podněty a situace, se kterými se v budoucnu setká, budou předvídatelné, nebo alespoň vysvětlitelné a budou mít určitý řád a strukturu. Vysoká srozumitelnost je spojena s pocitem, že události dopadnou tak, jak se dá v rozumné míře očekávat. Svět je chápán jako strukturovaný celek, do kterého je integrován také jedinec.

2. **Zvládnutelnost** (Manageability) vyjadřuje rozsah, v jakém hodnotíme vlastní vnitřní a vnější zdroje jako adekvátní situačním požadavkům a vlivům, jež jsou na nás kladeny. Vztahuje se ke zdrojům, které sami ovládáme, nebo které kontrolují jiní lidé (např. partner, přátelé, kolegové, Bůh, lékař, historie).
3. **Smysluplnost** (Meaningfulness) se vztahuje k emoční složce celkového postoje k životu a dění v něm. Člověk s vysokou úrovní smysluplnosti je přesvědčen, že problémy, před které je postaven, stojí za to, aby investoval úsilí a energii do jejich řešení. Jsou pro něho výzvou k aktivitě a uvědomuje si, že jeho práce je a bude okolím příznivě hodnocena a bude ji zvládat s volností a způsobem sobě vlastním.

Jednotlivé komponenty nezdolnosti typu SOC mají různý stupeň důležitosti. Motivační role smysluplnosti se zdá být dle Antonovského nejdůležitější. Pro angažované osoby je charakteristická určitá zaměřenost na pochopení a získávání zdrojů. Smysluplnost lze chápat v intencích životního cíle, zaměřenosti osobnosti, úlohy nebo nejlepší možné hodnoty v konkrétní situaci (Tavel, 2007, s. 99). Úspěšnost zvládnání (coping) závisí na SOC jako celku.

Vysoký smysl pro soudržnost tedy nemusí nutně souviset s celoživotním prožitkem. Osobnost se silným SOC je pružná, flexibilní z hlediska hranic svých životních oblastí a existenciálních cílů, které považuje za významné. Pokud se požadavky v dané životní oblasti stávají méně srozumitelné nebo méně zvládnutelné, mohou člověka přivést k dočasnému nebo trvalému zúžení rozsahu hranic (např. při odchodu do důchodu, v závažné nemoci, a jiných velkých změnách).

Sociální opora

Sociální opora je důležitým zdrojem resilience v dospělém věku. Bývá nejčastěji definována jako existence nebo dostupnost,

blízkost osob, které k nám mají vztah, které mají o nás starost, cení si nás a mají nás rády. Šolcová a Kebza (1999) používají pojem sociální zdroje, který zastřešuje proměnné postihující anticipovanou sociální oporu, získanou sociální oporu, sociální kontakty s rodinou a sociální kontakty s přáteli. Pozitivní sociální vazby ulehčují přežití, adaptaci na nepříznivé prostředí a mají vliv na udržení celkového zdraví (wellbeing). Naopak absence sociální opory snižuje potenciální šance jedince v krizi na adekvátní řešení problémů a představuje zdravotní rizikový faktor.

Obdobně jako u jiných faktorů ovlivňujících proces zdraví a nemoci, má význam subjektivní hodnocení sociální opory. V souvislosti se subjektivním hodnocením rozlišujeme kognitivní a behaviorální složku sociální opory. Anticipovaná opora je kognitivním hodnocením dostupnosti či dosažitelnosti pomoci, nemusí zcela odpovídat realitě. Oproti tomu získaná (behaviorální) sociální opora představuje faktickou pomoc, které se jedinci skutečně dostalo a je založena na konkrétní zkušenosti ve specifické situaci.

Protektivní efekt sociální opory bývá interpretován prostřednictvím dvou základních modelů. Podle nárazníkového modelu „orientovaného na stres“, má sociální opora příznivý vliv na zdravotní stav pouze nebo především tehdy, je-li člověk vystaven působení stresu. Oproti tomu model přímého (hlavního) účinku předpokládá, že sociální opora má protektivní účinek na zdravotní stav nezávisle na expozici psychické zátěži a stresu.

Sociální opora je dynamický proces, v němž koinciduje řada proměnných. Aktivní roli sehrává každý jedinec, může sociální oporu podněcovat, posilovat, získávat, ale i poskytovat či odmítat. Procesuální charakter sociální opory předjímá kvantitativní i kvalitativní změny v průběhu celoživotního biodromálního vývoje jedince, uvažuje se o tzv. konvojovém modelu sociálních sítí (např. sociální opora se objektivně snižuje u seniorů).

Uvedené poznatky naznačují značný potenciál protektivního účinku sociální opory v intervenčních programech u různých

skupin populace. Křivohlavý (2002, s. 342-5) spatřuje možnosti implementace sociální opory ve třech oblastech:

- a) ve stávajících přirozených sociálních sítích, cílem je zlepšení kvality vzájemných vztahů v dané síti, jde o využití potenciálu sociálních kontaktů daného člověka a jejich usměrnění ke zvládnutí těžkostí či zlepšení zdravotního stavu a posílení zdraví,
- b) v dyadických formách interakce mezi poskytovatelem a příjemcem (např. mentorování),
- c) ve svépomocných a podpůrných skupinách (např. self-help groups, peer-support groups), hlavním faktorem je podobnost potřeb v utrpení a snaha účastníků si navzájem pomáhat s využitím instrumentální, informativní i materiální formy sociální opory.

V této souvislosti můžeme za určitých předpokladů za specifickou podpůrnou skupinu považovat také školní třídu, výcvikovou skupinu apod. Nevhodná nebo neúspěšná intervence může naopak zvyšovat napětí v sociální síti a může působit jako další specifický stresor.

Použitá literatura:

ANTONOVSKY, Aaron. *Health, Stress and Coping*. San Francisco: Jossey-Bass, 1985.

ANTONOVSKY, Aaron. The structure and properties of the sense of coherence scale. *Social Science and Medicine*, 1993, vol. 36, no. 6, p. 725–733.

BĚLÍK, Václav. Sociální prevence v kontextu sociální pedagogiky. In: *Perspektivy sociální pedagogiky v 21. století: konference pořádaná na počest významného životního jubilea prof. PhDr. Blahoslava Krause, CSc.: sborník příspěvků z mezinárodní konference konané v Hradci Králové ve dnech 4. a 5. října 2013*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2014, s. 232-243. ISBN 978-80-7435-407-6.

BLATNÝ, Marek, KOHOUTEK, Tomáš a JANUŠOVÁ, Petra. Situ-
ačně kognitivní a osobnostní determinanty chování v zátěžové si-
tuaci. *Československá psychologie*, 2002, roč. 66, č. 2, s. 97–108.
ISSN 0009-062X.

BŘICHÁČEK, Václav. Perspektivy sledování osobnosti. Subjektivní
úvaha futurologická. *Československá psychologie*, 2003, roč. 47,
č. 6, s. 587–600. ISSN 0009-062X.

CHROMÝ, Karel a HONZÁK, Radkin. *Somatizace a funkční poruchy*.
1.vyd. GRADA Publishing: Praha, 2005, s. 216. ISBN 80-247-1473-6.

KEBZA, Vladimír. *Psychosociální determinanty zdraví*. 1. vyd.
Academia: Praha, 2005, 263 s. ISBN 80-200-1307-5.

KOLAŘÍKOVÁ, Olga. *Téma osobnostních rysů v psychologii dvacá-
tého století*. 1.vyd.Praha: Academia, 2005, 114 s.ISBN 80-200-1214-1.

KŘIVOHLAVÝ, Jaro. Sociální opora v intervenčních programech.
Československá psychologie. 2002, roč. 46, č. 4, s. 340-346.
ISSN 0009-062X.

MAREŠ, Jiří. Pozitivní psychologie: důvod k zamyšlení a výzva.
Československá psychologie, 2001, roč. 45, č. 2, s. 97-117.
ISSN 0009-062X.

MIKŠÍK, Oldřich. *Psychika osobnosti v období závažných život-
ních a společenských změn*. 1.vyd.Praha: Nakladatelství Karoli-
num. 2009, 286 s. ISBN 978-80-246-1600-1.

ŠOLCOVÁ, Iva a KEBZA, Vladimír. Sociální opora jako významný
protektivní faktor. *Československá psychologie*, 1999, roč. 43,
č. 1, s. 19 – 39. ISSN 0009-062X.

ŠOLCOVÁ, Iva a LUKAVSKÝ Jiří. Dotazník proaktivního zvládání
životních nároků. *Československá psychologie*, 2006, ročník 50,
č. 2. s. 148 -162. ISSN 0009-062X.

TAVEL, Peter. *Smysl života podle Viktora Emanuela Frankla*.
1. vyd. Triton. Praha: Triton, 2007, 303 s. ISBN 80-7254-915-4.

VYMĚTAL, Jan a kol. *Speciální psychoterapie*. 2. vyd. Praha: Gra-
da, 2007. 396 s. ISBN 978-800-247-1315-1.

NEGATIVNÍ JEVY VE VĚZNICÍCH

Tereza Raszková

Adaptace na prostředí věznice ovlivňuje hodnoty, normy i standardy chování a to se nakonec stává překážkou integrace pachatele zpět do společnosti. „Vlivem dlouhodobého pobytu ve věznici může dojít k určité, obvykle jen dočasné změně některých osobnostních vlastností. Bylo zjištěno, že dochází k zvýšení hostility, nejen ve vztahu k ostatním, ale i ve vztahu k sobě, a k nárůstu míry introverze. Obvyklý nedostatek hlubších citových vazeb mezi spoluvězni posiluje tendenci uzavírat se do sebe. Riziko suicidálního chování je zvýšené především v období po uvěznění. Uváděná **míra sebevraždnosti je až čtyřnásobně vyšší než v běžné populaci.**“ (Vágnerová, 2008, s. 819-820) Z uvedeného vyplývá, že je velmi důležité, aby se s odsouzenými individuálně pracovalo a zaměstnanci Vězeňské služby České republiky se svojí odbornou činností snažili mírnit negativní důsledky uvěznění.

V prostředí věznic se můžeme u odsouzených setkat s tzv. **negativními jevy (rizikových chování)**, které jsou vyústěním adaptace na vězeňské podmínky. Pod pojmem negativní jevy rozumíme činnosti, které jakýmkoliv způsobem znesnadňují či znemožňují penitenciární působení a naplňování účelu výkonu trestu. V souvislosti s touto problematikou může dle Černíkové každý vězeň představovat řadu rizik. Mezi ně patří **riziko ve vztahu ke společnosti** (recidiva trestné činnosti), **riziko spojené s pobytem ve vězení** (nebezpečnost vězně) a **rizika vyplývající z programů zacházení.** (Černíková, 2008, s. 114-115) Často v rámci negativních jevů mluvíme o agresí, volném odmítání stravy, náhradním sexuálním uspokojování, užívání drog, držení nepovolených předmětů (OPL, telefony, peníze) a vzpourách. Řadíme sem i **prizonizaci a druhý život odsouzených.** Většinu uvedených negativních jevů označujeme v praxi jako tzv. **mimořádné**

události (útěk ze střežených věznic, odchod z nestřežených věznic, zneužití volného pohybu na nestřeženém pracovišti a při opuštění věznice, nevrácení se z přerušení výkonu trestu, úmrtí vězňů, sebevraždy, hladovky, hromadné nepokoje a napadení příslušníka či občanského zaměstnance), které podléhají tzv. hlásné službě. V níže uvedeném textu si přiblížíme některé z uvedených negativních jevů.

Sebepoškozování

Prvním závažným jevem je **sebepoškozování**. Sebepoškozování „mívá celou řadu příčin: může sloužit jako prostředek k uvolňování tenze, upoutání pozornosti, jako patologický náhradní zdroj chybějící stimulace, někdy bývá signálem poruchy osobnosti, ale může být i radikálním pokusem, jak dosáhnout požadovaných úlev.“ (Vágnerová, 2008, s. 820) Můžeme se setkat s řadou auto-agresivních projevů: pořezání na rozličných místech těla (především na ruku, krku, břichu), polykání cizích těles (často za účelem pobytu v nemocničním zařízení; polykají se lžíce, sklo, hřebíky, tzv. kotvičky,...), předávkování léky či drogami, vypití jedovatých tekutin (fridex, monočlánky, barvy), úmyslné způsobování hnisavých zánětů (píchnutí různých látek pod kůži – mýdlo, tuha), strangulace, popálení a opaření.

Zvláštním případem sebepoškozování jsou **hladovky**. „Ve vězeňském prostředí bývají ve většině případů nátlakem (i když ze strany vězně může být odmítání potravy, někdy dokonce i vody subjektivně pojímáno jako poslední prostředek k dosažení spravedlnosti, k vyřešení zoufalé osobní situace...)“ (Hála, 2006, s. 111-112) Pokud vězeň oznámí jakémukoliv zaměstnanci hladovku, jsou konána potřebná opatření na ochranu jeho zdraví (lékařská prohlídka, pohovor s psychologem) a zároveň se informuje vedení věznice a státní zástupce pověřený dozorem nad výkonem trestu. Vězeň je pak v pravidelných intervalech kontrolován a je sledován jeho psychický a fyzický stav. Ročně je dle údajů VS ČR

hlášeno kolem šestnácti odsouzených, kteří vyhlásí volní odmítání stravy. Ojedinelé jsou případy hromadně vyhlášených hladovek.

Návykové látky

Další oblastí je problematika **užívání návykových látek** ve věznicích, která není prakticky zmapována. „První drogový screening osob ve věznicích byl prováděn ve Vazební věznici Praha Pankrác, Vazební věznici Praha Ruzyně a Věznicí Plzeň, a to v období od prosince 1996 do prosince 1997. Celkem bylo vyšetřeno více než 4 000 osob a zjištěno 1 163 pozitivních nálezů, z toho u 964 osob bez drogové anamnézy.“ (Marešová, 2003, s. 60) Tato čísla byla alarmující, ale je nutné podotknout, že tehdejší testy na přítomnost drog byly dost nepřesné a někdy vykazovaly falešnou pozitivitu.

Marešová (2003, s. 64) uvádí, že v rámci další studie bylo v roce 2002 celkem vyšetřeno 5 495 vězněných osob. U 1 135 osob bylo zjištěno 1 181 pozitivních nálezů (u 21 % z nich byla diagnostikována droga v moči). V 35,5 % se jednalo o amfetaminy, 26 % benzodiazepin, 25,1 % konopné drogy, 10 % opiáty, 3,1 % barbituráty a 0,3 % kokain.

„Pouze s velkou rezervou je nutno přijímat hypotézu, že se ve výkonu trestu vyskytuje **téměř 30 % vězňů**, kteří s určitou pravděpodobností (minimálně dvakrát měsíčně) nějakou nelegální drogu (nejčastěji stimulancia, dále benzodiazepiny, kanabinoidy a opioidy) užívají.“ (Černíková, 2008, s. 138)

Řada odsouzených ve vězení drogy užívá z důvodu zvýšeného napětí se snahou o únik ze situace (obranný mechanismus). Samozřejmě jsou tu i osoby, které jsou pravidelnými uživateli návykových látek.

Problematickou oblastí je i **zneužívání léků**. Léky (tzv. „klepky“) jsou ve věznicích dobře dostupné, a to především tam, kde se umísťují odsouzení trvale pracovní nezařaditelní. Jedná se především o diazepam, benzodiazepam, morfin, buprenofrin, tramal, tramadol, neurol (lék na snižování úzkosti) apod.

„Věznice uvádějí asi 38,5 % vězňů, kteří jsou evidováni jako abuzéři nebo závislí. Trend je ve sledovaných letech stoupající (v roce 1998 uváděly věznice 22,5 %). Kvalifikovaný odhad skutečného stavu (specialisté věznic) se pohybuje kolem 46 %.“ (Hála, 2006, s. 91)

Ve věznicích jsou dostupné prakticky všechny možné druhy drog. Cest, jak omamné a psychotropní látky do věznic dostat, je mnoho. Často drogy do věznic putují od rodinných příslušníků či přátel. Ojedinelé není ani přehazování balíčků přes ploty věznic či drogy přinášejí zaměstnanci soukromých subjektů působících ve věznicích. V neposlední řadě selhávají bohužel i zaměstnanci Vězeňské služby či si odsouzený nepovolené látky přinese z institutu opuštění věznice, přerušení výkonu trestu či při návratu z vnějšího pracoviště. Na závěr je ale nutné připomenout, že Vězeňská služba si klade za cíl předcházet zneužívání omamných a psychotropních látek ve věznicích a snaží se využívat všech možných postupů k zabránění šíření a distribuci drog (rentgeny, detekční rámy, kontrola zavazadel a aut, odběry a testování odsouzených na návykové látky, důkladné osobní prohlídky, prohlídky ubytoven, používání protidrogových psů).

Někteří vězni si vyrábějí náhražky drog. Jedná se nejčastěji o tzv. „magorák“ (silný vývar z čaje kombinovaný s tabákem) a „kvásek“ (alkoholické nápoje vznikající kvašením ovoce, chleba, rýže apod.).

Náhradní sexuální uspokojení

Posledním negativním jevem, kterým se budeme zabývat, je **náhradní sexuální uspokojování** v nucené formě (především latentní forma homosexuality). Pro ilustraci nám může sloužit průzkum provedený v devadesátých letech v sedmi věznicích amerického středozápadu, který prokázal, že „21 % odsouzených bylo donuceno k sexuálním praktikám a jeden z deseti byl znásilněný.“ (Farrington, 2009, s. 99) Pocity těch, kteří byli přinuceni provádět sex s osobami stejného pohlaví, jsou takové, že „se cítí hlubo-

ce zahanbení a nemohou o tom mluvit. Často se domnívají, že je to jejich chyba, a proto se uchylují k užívání psychotropních látek a k alkoholu ve snaze otupit bolest. Taky mohou přehrát vlastní roli sexuální oběti na jiné nebo se uchýlit k praktikám anonymního sexu. Anebo prostě skončí s vlastní sexualitou.“ (Farrington, 2009. s. 101-102) Někteří vězni svolí raději k sexu, protože nedisponují dostatečnou silou, aby se mohli bránit, či bohužel nemají důvěru ve vězeňský personál, aby se svěřili.

Znásilnění či vynucování určitých sexuálních praktik je v nekriminální praxi dost tabuizované, natož pak ve vězeňských zařízeních. Málokterý muž se s něčím podobným zaměstnanci svěří. Zaměstnanci se o znásilnění či jiné formě sexuálního zneužívání dozvědí často až od ostatních odsouzených, v rámci jiného kázeňského přestupku či trestného činu, který je jen následkem takového jednání (rvačka, napadení, sebepoškozování, pokus o sebevraždu, vydírání, ...).

Pokud budeme hovořit o dobrovolném homosexuálním kontaktu, uvádí se, že „podle různých výzkumů a odborných prací se **k homosexuálnímu chování přiznalo 35 – 38 % trestanců**. Čísla se výrazně liší dle typů věznic, délky trestů apod. Většina homosexuálních aktivit probíhá bez přítomnosti vzájemné citové vazby. Nejčastějšími způsoby uspokojování jsou autoerotika, manuální stimulace genitálií, orální stimulace genitálií, felace a anální koitus.“ (Černíková, 2008, s. 134-135) Vzhledem k uvedeným skutečnostem je třeba zásadně odlišovat vynucované či násilné projevy homosexuální aktivity od dobrovolných (vzájemně oboustranných).

Vězeňská služba České republiky se snaží minimalizovat a zabránit řadě uvedených negativních jevů, ať už prostředky technickými nebo různými legislativními opatřeními a doporučeními. S ohledem na vysoký výskyt osob deviantně jednajících (páchajících trestnou činnost) se jedná o velmi obtížný úkol.

Použitá literatura:

ČERNÍKOVÁ, Vratislava et al. *Sociální ochrana: terciární prevence, její možnosti a limity*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o., 2008. 244 s. ISBN 978-80-7380-138-0.

FARRINGTON, Karen. *Svět za mřížemi: šokující pohled do skrytého světa zločinu a trestu, plného korupce, sadistických trestů, obchodů s drogami a vražd vězňů*. [Líbeznice]: Víkend, 2009. 208 s. ISBN 978-80-7433-009-4.

HÁLA, Jaroslav. *Úvod do teorie a praxe vězeňství*. 2., dopl. vyd. České Budějovice: Vysoká škola evropských a regionálních studií, 2006. 183 s. Studia VŠERS; 12. ISBN 80-86708-30-6.

MAREŠOVÁ, Alena et al. *Drogy a česká vězeňská populace v kontextu drogové scény a trestněprávní legislativy*. Vyd. 1. Praha: Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2003. 126 s. Studie. ISBN 80-7338-018-8.

RASZKOVÁ, Tereza a HOFERKOVÁ, Stanislava. Vliv rodiny na jedince ve výkonu trestu odnětí svobody. In: SOCIALIA 2012. *Rodina a sociálně patologické jevy*. Sborník abstraktů s plnými texty příspěvků na CD-ROMu z mezinárodní konference konané v Hradci Králové ve dnech 4. a 5. září 2012 [CD]. Hradec Králové: Gaudeamus, 2012, s. 77–87. ISBN 978-80-7435-232-4.

VÁGNEROVÁ, Marie. *Psychopatologie pro pomáhající profese*. 4. vyd. Praha: Portál, 2008. 872 s. ISBN 978-80-7367-414-4.

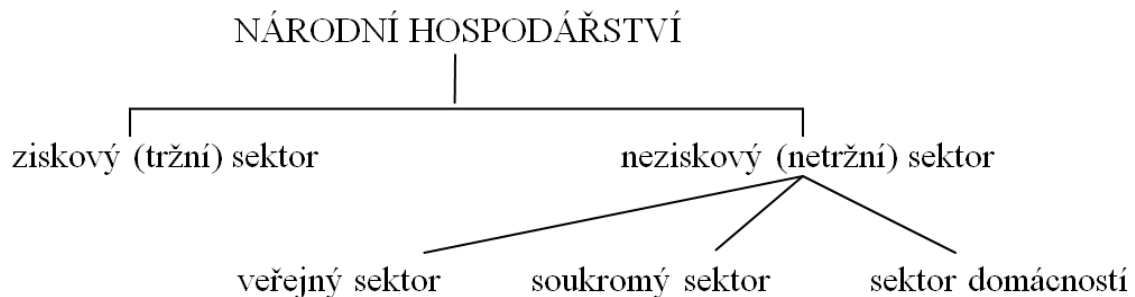
NEZISKOVÉ ORGANIZACE A JEJICH ROLE PŘI ŘEŠENÍ SOCIÁLNÍCH PROBLÉMŮ

Eva Šimková

Prostor pro působení neziskových organizací

Abychom pochopili principy, kterými se neziskové organizace řídí a na jakých základech fungují, je důležité vymezit prostor, jenž je jim určen v rámci národního hospodářství. V odborné literatuře je uváděna celá řada kritérií, podle kterých se národní hospodářství člení. S ohledem na zaměření sborníku se za nejvhodnější považuje rozdělení národního hospodářství podle principu financování - viz schéma č. 1 (Rektořík, 2001, s. 13).

Schéma č. 1: Členění národního hospodářství podle principu financování

Zdroj: Rektořík a kol. (2001, s. 13)

Jak schéma uvádí, národní hospodářství se člení na dva základní sektory – ziskový a neziskový (Rektořík a kol., 2001, s. 13 – 14):

1. **Ziskový sektor** (nebo také **tržní sektor**) je část národního hospodářství, která je financována z prostředků získaných *subjekty ziskového sektoru*. Tento sektor *získává prostředky z prodeje zboží*, které buď sám vyrábí, nebo je

distribuuje. Prodej se uskutečňuje za tržní cenu, která se na trhu tvoří na základě vztahu nabídky a poptávky. Cílem ziskového sektoru je podnikat za účelem dosažení zisku.

2. **Neziskový sektor (netržní sektor)** je část národního hospodářství, ve které *subjekty neziskového sektoru* získávají prostředky pro svoji činnost pomocí *přerozdělovacích procesů* (z veřejných financí). Cílem neziskového sektoru není zisk ve finančním vyjádření, ale dosažení **užitku**, který má zpravidla podobu veřejné služby. Neziskový sektor se dále člení na sektor veřejný, soukromý a sektor domácností.
3. **Neziskový veřejný sektor** (nebo též jen **veřejný sektor**) je část neziskového sektoru, která je *financována z veřejných financí*, je řízena a spravována veřejnou správou, rozhoduje se v ní veřejnou volbou a podléhá veřejné kontrole. Cílem tohoto sektoru je poskytování **veřejné služby**.
4. **Neziskový soukromý sektor** (nazývaný též jako sektor nevládních neziskových organizací, občanský sektor nebo také jako **třetí sektor**) je ta část národního hospodářství, jejímž cílem není dosažení zisku, ale zabezpečení **přímého užitku**. Je *financován ze soukromých financí* (ale příspěvek z veřejných financí se nevyklučuje), tedy financí soukromých fyzických a právnických osob, které vkládají své soukromé finance do produkce nebo distribuce statků, aniž by jim tento vklad přinesl finančně vyjádřený zisk.
5. **Sektor domácností** je tvořen lidmi, kteří svým vstupem na trh produktů a na trh výrobních faktorů *zasahují do koloběhu finančních toků*. Tento sektor má **význam pro formování společnosti**, což zpětně ovlivňuje kvalitu i vlastní činnost ziskových i neziskových organizací.

Základní charakteristiky neziskových organizací

V české odborné ekonomické literatuře není jednoznačně definována charakteristika organizací, které působí v neziskovém sektoru. Jak uvádí Rektořík a kol. (2001, s. 39-41), základní charakteristika vychází z definice uvedené v zákoně č. 586/1992 Sb., o daních z příjmů. Jde o **organizace charakteru právnické osoby, které nebyly zřízeny nebo založeny za účelem podnikání.**

Obecně lze neziskové organizace charakterizovat těmito společnými znaky:

- jsou *právníckými osobami* (s výjimkou organizačních složek),
- *nejsou založeny za účelem podnikání,*
- *nejsou založeny za účelem tvorby zisku,*
- *uspokojují konkrétní potřeby občanů a komunit,*
- *mohou, ale nemusí být financovány z veřejných rozpočtů.*

Soukromé neziskové organizace se dále vyznačují těmito společnými znaky:

- mají ze zákona povolenu svoji *autonomii*, tj. nejsou řízeny z vnějšího okolí,
- členství v těchto organizacích je realizováno výhradně na *principu dobrovolnosti* (s výjimkou některých profesních komor),
- vytváří *neformální členské struktury*, ale vždy v rámci platné legislativy, podle které byly založeny a podle které realizují svoji činnost.

Vymezení sociálních služeb a jejich členění

Sociální služby lze podle Matouška (2003, s. 214) charakterizovat jako „všechny služby, krátkodobé i dlouhodobé, které jsou poskytované oprávněným uživatelům, jejichž cílem je zvýšení kvality klientova života, příp. i ochrana zájmů společnosti“. Sociální služby jsou určené osobám nebo skupinám osob,

které se ocitnou v nepříznivé sociální situaci, již nemohou samostatně řešit ani s využitím jiných systémů sociální ochrany. Těmto osobám poskytují sociální služby podporu při sociálním začleňování. Zároveň jim poskytují ochranu před sociálním vyloučením s cílem zapojit se do běžného života společnosti.

Přijetím **zákona č. 108/2006 Sb., o sociálních službách** došlo k velké změně v sociální oblasti. Zákon mimo jiné nově definuje pojem sociální služba, vymezuje také jednotlivé druhy sociálních služeb. Posláním tohoto zákona je ochrana práv a oprávněných zájmů lidí, kteří jsou v jejich prosazování oslabeni z důvodu zdravotního postižení, věku či nepříznivé životní situace. Hlavním cílem zákona je podporovat proces sociálního začleňování a tím zajistit sociální soudržnost celé společnosti.

Nový zákon o sociálních službách definuje **tři typy sociálních služeb:**

- a) **sociální poradenství** je základní činností při poskytování všech druhů sociálních služeb, kterou jsou poskytovatelé sociálních služeb povinni vždy zajistit,
- b) **služby sociální péče** – cílem je zajistit osobám jejich fyzickou a psychickou soběstačnost, umožnit jim zapojení do běžného života společnosti a zajistit důstojné prostředí a zacházení,
- c) **služby sociální prevence** – zabraňují sociálnímu vyloučení osob, které jsou tímto ohroženy z důvodu krizové sociální situace, životních návyků a způsobu života vedoucím ke konfliktu se společností a sociálně znevýhodňují prostředí a ohrožují práva trestnou činností jiné fyzické osoby; cílem je napomáhat osobám k překonání jejich nepříznivé sociální situace a chránit společnost před vznikem a šířením nežádoucích společenských jevů.

Ad₁) Sociální poradenství zahrnuje *základní sociální poradenství* (tj. poskytování potřebných informací, které přispívají k řešení nepříznivé sociální situace) a *odborné sociální poraden-*

ství (které je poskytováno v jednotlivých typech poraden, např. občanské, manželské, rodinné atd.).

Ad₂) Ke službám sociální péče patří např.: osobní asistence, pečovatelská služba, tísňová péče, průvodcovské a předčitatelské služby, odlehčovací služby, denní stacionáře, týdenní stacionáře, domovy pro osoby se zdravotním postižením, domovy pro seniory, chráněné bydlení, sociální služby poskytované ve zdravotnických zařízeních ústavní péče.

Ad₃) Ke službám sociální prevence patří např.: raná péče, telefonická krizová pomoc, tlumočnické služby, azylové domy, domy na půl cesty, kontaktní centra, krizová pomoc, nízkoprahová denní centra, nízkoprahová zařízení pro děti a mládež, noclehárny, služby následné péče, sociálně aktivizační služby, sociálně terapeutické dílny, terénní programy, sociální rehabilitace atd.

Sociální služby jsou poskytovány ve třech základních formách – jako služby pobytové, ambulantní nebo terénní:

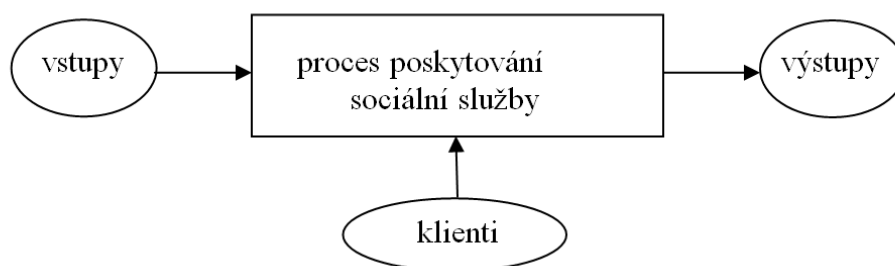
- *pobytové služby* jsou služby spojené s ubytováním v zařízeních sociálních služeb,
- *ambulantní služby* jsou služby, za kterými osoba dochází nebo je dopravována do zařízení sociálních služeb, součástí služby tedy není ubytování,
- *terénní služby* jsou služby, které jsou osobě poskytovány v jejím přirozeném sociálním prostředí.

Snahou zákona o sociálních službách je zajistit v oblasti poskytování sociálních služeb kvalitní systém ochrany práv oprávněným uživatelům sociálních služeb a zároveň vymezit pravidla jak pro poskytovatele těchto služeb, tak i pro orgány státní správy a územní samosprávné celky (tj. kraje a obce).

Proces poskytování sociálních služeb

Podstatu konkrétní sociální služby lze sledovat v její produkční funkci znázorněné následujícím schématem. *Sociální služby* a jejich jednotlivé *prvky* představují vstupy do určitého reprodukčního procesu, *ve spojení se zákazníky přinášejí konkrétní pozitivní výsledky* – výstupy (viz schéma č. 2).

Schéma č. 2: Proces poskytování sociální služby

Zdroj: Duben (1996, s. 38)

Zákazníci (klienti, resp. spotřebitelé sociálních služeb) hrají v procesu poskytování sociální služby **aktivní úlohu**. Bez jejich aktivního zapojení do procesu by výsledek sociální služby nedosáhl požadovaného pozitivního efektu.

Udržitelnost sociálních služeb

Slovní spojení „udržitelný rozvoj“ (angl. sustainable development) je v poslední době často používáno především v souvislosti s ekonomickým rozvojem a s problematikou ochrany životního prostředí. Přesto se tento pojem začíná postupně užívat i v jiných oblastech, jako je např. sociálně politická. Společenské změny posledních let, ale i současná krizová situace v celosvětovém hospodářství vyvolává nutnost pokračovat v rozvoji sociální politiky a sociálního státu (Hunčová, 2008). Je ale třeba realizovat veškeré aktivity v dimenzích udržitelných finančně, politicky i z hlediska lidských zdrojů tak, jak to naznačuje např. strategie Evropa 2020 (EC, 2013).

K prioritám každého kraje obvykle patří zajištění takové sítě sociálních služeb, které jsou nejen kvalitní, ale i efektivní a zejména potřebné pro jejich uživatele. K tomu slouží široká podpora v podobě standardizace kvality sociálních služeb, zavádění systému řízení kvality sociálních služeb (QMSS) a realizace komunitního plánování (o komunitním plánování dále v textu). Moderně pojaté a zároveň udržitelné sociální služby jsou tak jedním z hlavních nástrojů boje proti nezaměstnanosti, chudobě, sociálnímu vyloučení a sociálně patologickým jevům, jako je např. toxikomanie, prostituce, kriminalita.

Jakými znaky by se měly sociální služby vyznačovat? V zájmu jejich udržitelnosti by sociální služby měly mít tyto charakteristiky:

1. **Neziskovost**
2. Orientace na **sociální začlenění**
3. **Adresnost**
4. Zajištění **přímého kontaktu s klienty**
5. **Standardizace**
6. **Efektivnost**
7. **Decentralizace**

Ad₁) Neziskový charakter sociálních služeb vyplývá z hlavního cíle, kterým se neziskový sektor vyznačuje – a tím je dosažení užítku (pozitivního efektu u klienta, zpravidla má podobu veřejné služby). I když tvorbu zisku nelze ze sociálních služeb zcela vyloučit - z hlediska dlouhodobé perspektivy a tedy i udržitelnosti neziskové organizace by dosahování zisku mělo být žádoucí. Pokud je však zisku dosahováno, nemělo by to být na úkor klientů.

Ad₂) Ve vyspělých zemích se prosazují takové aktivity, které jsou zaměřené na boj proti chudobě a sociálnímu vyloučení. To znamená, že sociální služby mají poskytovat pomoc při hrozbě vyloučení (exkluze) ze společnosti. Péče o sociálně slabé občany (tj. nízkopříjmové či jinak ohrožené skupiny obyvatel) je tak dů-

ležitým prostředkem k udržení sociální soudržnosti (inkluze) celé společnosti (EC, 2013).

Ad₃) Posláním sociálních služeb je pomáhat konkrétním lidem při řešení jejich nepříznivé sociální situace a reagovat tak adresně na jejich aktuální potřeby. Znamená to uplatňovat strategii cíleného marketingu (tzv. STP marketing). Jde o marketingovou koncepci zaměřenou na uspokojení konkrétních potřeb určitého segmentu trhu (tj. cílové skupiny klientů, např. drogově závislých, rodin s malými dětmi, seniorů, nezaměstnaných, osob s handicapem atd.).

Ad₄) Udržitelné sociální služby by měly být plánovány nebo organizovány na co nejnižší úrovni veřejné správy a zároveň poskytovány tak, aby byl zaručen přímý kontakt s klienty. Jedině tak je možné získat zpětnou vazbu od klientů a zajistit, aby služby měly co největší efekt pro klienty.

Ad₅) Vzhledem k tomu, že v oblasti sociálních služeb působí celá řada dobrovolníků (viz zákon č. 198/2002 Sb., o dobrovolnické službě) pomocí kterých se realizují různé formy sociálních služeb (často však s různou kvalitou), je třeba činnost neziskových organizací regulovat a koordinovat. Za účelem zajištění určité úrovně a kvality poskytovaných služeb se uplatňují minimální standardy kvality sociálních služeb. Standardy kvality sociálních služeb jsou souborem dohodnutých kritérií, který umožňuje posuzovat kvalitu sociální služby (rozlišují se standardy procedurální, personální a provozní). Optimální situace nastává, kdy se na procesu zajištění kvality sociálních služeb podílí jak poskytovatelé služeb a nezávislí experti, tak i vlastní uživatelé služeb (klienti). Kritéria mohou být zakomponována do interních předpisů organizace poskytující danou službu. (Varvažovská, 2006, s. 1064)

Ad₆) Zajištění efektivnosti sociálních služeb souvisí s účelným hospodařením se svěřenými zdroji. Těmito zdroji jsou nejen zdroje finanční (získané od státu, EU, od sponzorů a z dalších

zdrojů – viz problematika fundraisingu), důležité jsou i zdroje lidské. Jde především o jejich efektivní využití z hlediska potenciálu, schopností, dovedností (podrobněji viz dále v textu).

Ad₇) Decentralizace sociálních služeb znamená přenášení pravomocí směrem na nižší organizační úrovně, od státu ke krajům a dále pak k obcím. Přenos kompetencí na nižší úrovně řízení sice posiluje úlohu menších samosprávných celků, naproti tomu jsou však vyšší požadavky na kvalitu managementu a celého řídicího procesu.

Výše popsaná charakteristika sociálních služeb v zájmu zajištění jejich udržitelnosti znamená realizovat služby na základě konkrétních potřeb cílového trhu zákazníků při respektování aktuálního stavu lokálních podmínek (srov. EC, 2010; EC, 2011). Moderní rozvojovou metodou plánování veřejných (tedy i sociálních) služeb, která počítá s názory celé komunity a jež se vyznačuje znaky udržitelnosti, je tzv. **komunitní plánování**.

Pro zajištění udržitelnosti sociálních služeb je dále třeba upozornit na dvě skutečnosti:

1. Efektivně fungující systém sociální ochrany vyžaduje **výkonnou a kvalitní pracovní sílu** (lidské zdroje) na straně poskytovatelů sociálních služeb. Tito pracovníci přicházející do kontaktu s klienty by měli disponovat kromě odborných znalostí a dovedností i základními etickými principy (problematika uplatňování etických kodexů sociálních pracovníků) a osobnostními charakteristikami (jako je sociální citění, empatie, sociální dovednosti atd.).
2. Další velmi důležitou problematikou je způsob **financování sociálních služeb**. V současné době se upřednostňuje tzv. smíšená ekonomika, kdy se na financování sociálních služeb podílejí jak samotní příjemci, tak i jejich rodiny,

případně dobrovolní dárci (viz problematika fundraisingu).³

Specifika řízení neziskových organizací

V úvodu kapitoly bylo naznačeno, že hlavním odlišujícím znakem (a zároveň i cílem) neziskových organizací je **účel**, ke kterému byla organizace **založena**. Tento účel (cíl) je určující pro všechny klienty/členy dané organizace a jde především o uspokojení jejich potřeb. Ekonomické ukazatele (rentabilita, zisk a další ukazatele výsledků hospodaření organizace) jsou sice vedlejší, avšak rozsah potřeb cílové skupiny klientů vyžaduje tvořit si i vlastní finanční zdroje (problematika fundraisingu). Z těchto důvodů mají neziskové organizace zvláštní postavení v daňových zákonech - daňové úlevy (viz zákon o daních z příjmů).

Neziskové organizace produkují **veřejné statky**, jež mohou využívat všichni občané daného státu. Tyto statky lze získat buď zdarma, nebo jen za nízkou cenu. Jako příklad veřejných statků lze uvést produkty v oblasti vzdělávání, kultury, zdravotnictví, školství, obrany, právního řádu, sociálních služeb, charity, ochrany životního prostředí, tělesné výchovy a sportu a v mnoha dalších oblastech.

Další odlišnost v přístupu k neziskovým organizacím a jejich řízení spočívá ve způsobu **uspokojení potřeb klientů**. U ziskových organizací je uspokojení potřeb zákazníků (na ziskovém trhu se spíše hovoří o zákaznících) určováno trhem. Naproti tomu u neziskových organizací se krytí potřeb zaměřuje především na členy organizace (obvykle se hovoří o cílové skupině klientů). U ziskových organizací je zákazník většinou anonymní, stojí jakoby „vně“ organizace a za plnou úhradu získává určité produkty (statky a služby). U neziskových organizací je daleko užší „sepětí“ mezi poskytovatelem a uživatelem. Zákazník (resp. klient/uživa-

³ Pozn. O neziskových organizacích také v publikacích Skovajsa (2010), Bachmann (2011), Hyánek a kol. (2007) atd.

tel) se obvykle nachází „uvnitř“ organizace, často se stává členem dané organizace.

Co se týká vlastní manažerské práce lze konstatovat, že manažeři v ziskových i neziskových organizacích provádějí obdobné typy řídicích úloh. Teorie managementu ziskových organizací poskytuje neziskovým organizacím základní principy a poznatky. Je však třeba respektovat určitá specifika, která se v řízení neziskových organizací objevují. Kromě výše popsaných odlišností ziskových a neziskových organizací lze uvést ještě další specifika vztahující se na celý proces řízení organizace, tzn. i na jeho dílčí části – resp. manažerské činnosti. Za účelem bližší charakteristiky jednotlivých odlišností je zapotřebí nejprve definovat management jako proces a poté popsat odlišnosti u jeho jednotlivých dílčích částí - manažerských funkcí (činností).

Management jako proces

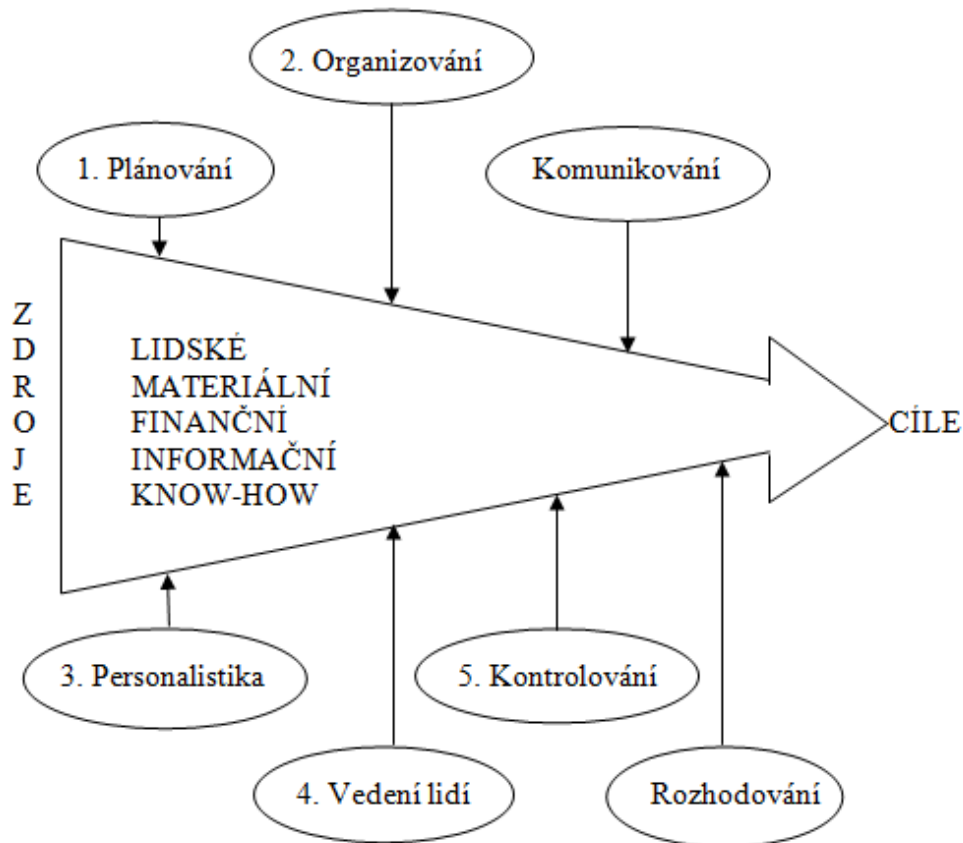
„**Management jako proces**“ charakterizuje management ve vztahu k používání manažerských funkcí (činností). Management je v tomto pojetí definován jako **proces plánování, organizování, personálního zajištění, vedení a motivování lidí, kontroly** za užití všech zdrojů organizace ke stanovení a dosažení jejích cílů. Pojem proces vyjadřuje systematické provádění všech činností (viz schéma č. 3).

Uvedená charakteristika managementu vychází z klasifikace manažerských funkcí podle autorů Koontze a Weihricha, kterou uvedli ve své klasické učebnici „Management“ (Koontz a Weihrich, 1993). Komunikace je nezbytným prostředkem k vykonávání manažerských funkcí, rozhodování bývá uváděno jako součást každé řídicí funkce (manažerské činnosti).

Komunikace je obecně definována jako proces vzájemného sdělování, který se odehrává mezi jednotlivci i skupinami. Předmětem tohoto sdělování je poskytování informací, instrukcí, rozhodnutí, řešení problémů atd. Cílem komunikace je prosazení a dosažení společných cílů organizace.

Rozhodování je jednou z nejvýznamnějších činností manažerů na všech stupních řízení. Obecně znamená výběr jedné možnosti z několika dalších. Podstatou dobrého řídicího pracovníka je schopnost vybrat řešení nejlepší (příp. to nejméně špatné).

Schéma č. 3: Management jako proces

*Zdroj: upraveno podle Trnkové, Krpálka
a Uhlířové (2002, s. 108)*

Manažerské funkce – charakteristika a odlišnost v neziskové sféře

Manažerské funkce (činnosti, aktivity) jsou typické úkoly, které vedoucí pracovník v procesu své řídicí práce vykonává. Jedná se o:

1. *plánování*
2. *organizování*
3. *personalistiku*
4. *vedení a motivování lidí*
5. *kontrolování*

Uvedené manažerské funkce jsou v souladu se sledem dílčích fází (složek) řídicího procesu. Kontrola tvoří jeho závěrečnou část. Model řídicího procesu je doplněn o nástroje potřebné k tomu, aby se zúčastnění chovali žádoucím způsobem. Souborně se tyto nástroje nazývají motivací.

Plánování

Plánování je první z pěti manažerských funkcí. Je považováno za nejnáročnější a nejdůležitější funkci manažera. Je to činnost, která zahrnuje stanovení cílů a prostředků k jejich dosažení. Výsledkem plánovací funkce je plán, který znamená promyšlený postup, jak lze dosáhnout stanovených cílů. Z každého plánu by měly být zřejmé dvě skutečnosti:

- **čeho** chceme dosáhnout,
- **jak** toho chceme dosáhnout.

Plánovací proces v organizaci může být charakterizován podle dvou základních hledisek (Truneček, 1997, s. 57-58):

- a) časový horizont,
- b) úroveň rozhodovacího procesu.

Ad₁) Z hlediska časového horizontu lze rozlišovat tři základní úrovně plánování:

- dlouhodobé plánování (většinou prováděné na více než pětileté období),
- střednědobé plánování (pohybuje se obvykle v rozsahu jednoho až pěti let),
- krátkodobé plánování (pokrývá zhruba jeden rok a je rozpracováváno na kratší období).

Ad₂) Z hlediska úrovně rozhodovacího procesu lze rozlišovat:

- strategické plánování jako výchozí plánování v organizaci, navazuje na strategické cíle organizace, vyznačuje se dlouhodobým charakterem a komplexním přístupem k organizaci jako celku, je realizováno na vrcholové úrovni řízení organizace (top manažery),
- taktické plánování vychází ze strategického plánování, specifikuje a konkretizuje cíle a prostředky k uskutečnění strategických cílů pro určitou vymezenou dobu, má střednědobý charakter, je realizováno na střední úrovni řízení (middle managementem), jde o plánování na úrovni jednotlivých funkčních oblastí a organizačních článků, např. na úrovni jednotlivých divizí,
- operativní plánování vychází z taktického plánování a z konkrétních, známých podmínek a zdrojů, má krátkodobý charakter, určuje činnosti jednotlivců, skupin, je realizováno nejnižším managementem (manažery první linie).

Odlišnost plánovacího procesu v neziskových organizacích

V procesu plánování se u neziskových organizací vyskytují následující specifika. Cíle jsou obvykle stanoveny na kratší, resp. krátké období (kratší než 2 roky). Z toho vyplývá, že téměř neexistuje plánování aktivit v dlouhodobém intervalu, strategické plánování v pravém slova smyslu většinou nepřipadá v úvahu. Pří-

činou je např. nestabilita prostředí, a to jak vnějšího (změny ekonomické, politické, právní atd.), tak i prostředí vnitřního. Nestabilita je daná především úspěšností získávání finančních zdrojů (fundraisingovými aktivitami), kvalitou lidských zdrojů, efektivitou marketingových aktivit (propagací) neziskové organizace atd. Navíc neziskové organizace se potýkají s mnoha limity, jež souvisí především s nedostatkem finančních ale i lidských zdrojů.

Organizování

Aby zaměstnanec mohl úspěšně plnit plánované úkoly, musí vědět, s kým bude spolupracovat, komu bude nadřízen či podřízen, jakých dalších zdrojů bude organizace využívat atd. Mechanismem, který slouží této koordinaci, je organizační struktura. Ta je výsledkem organizování, tedy manažerské funkce zabezpečující druhou fázi řídicího procesu. (Vodáček a Vodáčková, 1999).

Organizování je činnost, jejímž cílem je vytváření funkční **organizační struktury**, tzn. **uspořádání prvků** (tj. lidí a výrobních prostředků) a jejich vzájemných vztahů (vazeb) v soustavě (v organizaci, podniku, dílně). Organizační struktura (nebo také organizační pyramida) – jako výsledek organizování, představuje vnitřní uspořádání organizace, tzv. vnitřní hierarchii. Zjednodušeně jde o „základní kostru“ instituce, která umožňuje plnit její vytyčené cíle. Tak jako architekt nebo projektant budovy zdůrazňuje určitými prvky styl stavby, tak i manažer (v roli organizátora) volí základní formu, podle které je struktura organizace „projektována“ (v některých případech se proto používá výrazu organizační architektura). (Truneček, 1997, s. 79-85)

Odlišnost procesu organizování v neziskových organizacích

Organizování jako manažerská činnost a organizační struktura jako výsledek této činnosti by měly v neziskových organizacích zabezpečovat vhodné prostředí, aby cíle organizace mohly

být efektivně realizovány a plněny. Na fungování organizace se velkou měrou podílejí sami členové (často jsou voleni do určitých řídicích funkcí). Volnost – neformálnost uplatňovaná při tvorbě organizační struktury může negativně ovlivňovat kvalitu řízení organizace a její funkčnost. Dalším problémem je stanovení kompetencí (pravomoci a odpovědnosti), jež často nejsou přesně a jasně vymezeny. Na druhé straně volnost organizační struktury může podnítit vznik neformálních vztahů a neformální komunikace a tím podpořit týmovou spolupráci mezi jejími členy.

Personalistika

Podle Koubka (2003, s. 13-14) **lidské zdroje** mají klíčový význam pro organizaci, jsou jejím největším bohatstvím. Význam lidských zdrojů je zdůrazňován i v současném moderním trendu managementu, a tím je **management znalostí**. Podle tohoto přístupu určujícím zdrojem a rozhodujícím faktorem úspěchu organizace jsou informace a především znalosti a vědomosti zaměstnanců. Je tedy zřejmé, že lidské zdroje a jejich úspěšné řízení v podstatné míře rozhodují o tom, jak organizace v boji s konkurencí uspěje nebo naopak.

Ta část řízení organizace, která se zaměřuje na vše, co se týká člověka jako pracovní síly a jeho fungování v pracovním procesu (tj. plánování, získávání, rozmísťování, povyšování, odměňování, výchova a vzdělávání, uvolňování atd.), se nazývá personalistika. V jejím pojetí jde o obsazování pozic v organizační struktuře nejšetrnějšími lidmi.

V souvislosti s manažerskou funkcí personálního zajištění se lze setkat s termíny, jako je personální práce, personalistika, personální administrativa, personální řízení či řízení lidských zdrojů. Tyto termíny bývají často považovány za synonyma, ale ve skutečnosti označují *jednotlivé vývojové fáze a rozdílné koncepce personální práce*. Nejobecnější (zastřešující) označení pro tuto oblast řízení organizace je personální práce, personalistika či personální zajištění.

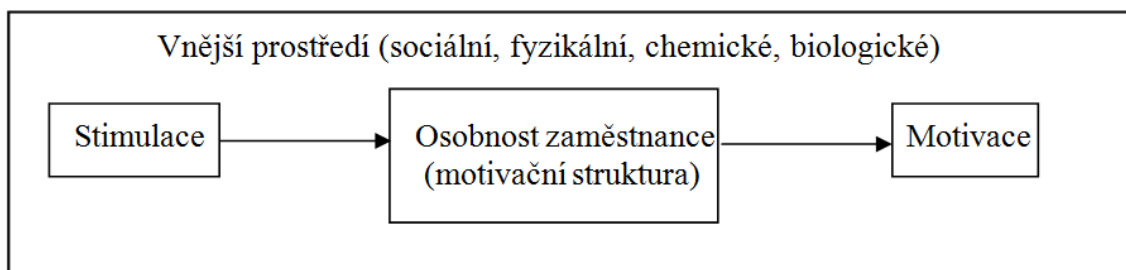
V průběhu 50. a 60. let minulého století se ve vyspělém zahraničí začala formovat současná koncepce označovaná jako řízení lidských zdrojů. Řízení lidských zdrojů se postupně stalo jádrem celého podnikového řízení, jeho nejdůležitější složkou.

Vedení a motivace

Vedení je součástí řídicí činnosti každého manažera a znamená **schopnost vést, usměrňovat, motivovat a stimulovat** ke kvalitnímu plnění vytyčených cílů. Vedení tedy není pouhé rozdělování úkolů a pokynů, ale také ovlivňování postojů, chování a jednání lidí. Z toho vyplývá, že manažer má poznávat potřeby, přání a touhy svých podřízených. Uplatňuje přitom specifické sociální dovednosti, k nimž patří *umění komunikovat, spolupracovat, motivovat* atd. Velký význam je přikládán volbě optimálního stylu řízení (autokratický, demokratický, liberální).

K ovlivňování pracovní motivace a výkonnosti svých podřízených by měl manažer využívat poznatků o stimulaci. Podstatou je pochopení potřeb lidí, které je motivují (viz schéma č. 4).

Schéma č. 4: Vztah mezi stimulací a motivací člověka

Zdroj: Prášilová (2003, s. 130)

Jak znázorňuje schéma, při ovlivňování motivace je třeba brát v úvahu osobnost pracovníka (zejména jeho motivační strukturu) a dále i to, že stejný stimul může u různých osob vyvolat odlišné jednání. Platí to i naopak, kdy různými stimuly používanými

u více jedinců je lze motivovat ke stejnému zamýšlenému účelu. Řízení proto vyžaduje vytvářet takové prostředí, ve kterém jednotlivci spolupracují za účelem dosažení podnikových cílů. **Cílem manažera tedy není manipulace s lidmi, ale poznání toho, co lidi motivuje.** V posledních letech stoupá důležitost **stimulace** zaměstnanců či týmů. Vznikají tak ucelené systémy řízení, jejichž filozofie je založena na incentivech (pobídkách), a to hmotných i nehmotných. Jde o tzv. **incentivní management**. (Bedrnová, Nový, 1998)

Odlíšnost personální práce a procesu vedení lidí v neziskových organizacích

Personální činnosti včetně vedení lidí jsou v neziskových organizacích ovlivněny prací dobrovolníků. Dobrovolnictví, jehož tradice je v České republice dobře známá, přináší neziskovým organizacím jak pozitiva, tak i negativa. Za pozitivní lze považovat velkou vnitřní motivaci dobrovolníků pro svou práci (touha pomáhat druhým). Dalšími výhodami je levnost těchto pracovních sil, většinou i neformální vztah k činnosti organizace a neformální komunikace. Na druhé straně negativem je nedostatek času pro výkon dobrovolnické práce, v některých případech nižší kvalita odvedené práce. Dalším problémem může být neochota dobrovolníků se dále vzdělávat, což je v neziskových organizacích nutností.

Kontrola

V managementu jakékoli organizace platí zásada, že „bez kontroly není řízení“. Kontrola **zjišťuje skutečný stav a porovnává ho se stavem plánovaným** (žádoucím). Posláním kontroly je včasné a hospodárné zjištění odchylek od původních záměrů, jejich analýza a přijetí závěrů k nim. (Obst, 2003, s. 52-54)

Kontrola by měla být především hospodárná. V souvislosti s tím je nutné zvážit četnost provádění kontroly. Kontrolní proce-

sy bývají u pracovníků nepopulární. Kontrola je často ze strany zaměstnanců považována za projev nedůvěry, diskriminace a je vnímána jako ohrožení.

Odpor ke kontrole lze alespoň částečně zmírnit včasným vysvětlením smyslu kontroly a objasněním, že kontrola není restriktivním opatřením, ale systémovým prostředkem k zajištění stability, efektivnosti, flexibility organizace. Dále je zapotřebí využívat výsledků kontroly i ve prospěch kontrolovaných lidí (pochvaly, ocenění, odměny). Nezbytností je zajistit kvalifikovanost osob, které kontrolu provádějí, dodržovat včasné projednání a přijetí závěrů kontroly (zajištění zpětné vazby). Podle Obsta (2003, s. 54) je vhodné využít i participace zaměstnanců na kontrolním procesu.

Odlišnost kontrolního procesu v neziskových organizacích

U neziskových organizací se kontrola opírá o standardy, které mají ekonomický charakter (výdajové, příjmové atd.) a dále o standardy neekonomické. Jak již bylo uvedeno, jedná se zejména o standardy kvality sociálních služeb. Standardy popisují, jak má vypadat kvalitní sociální služba, která podporuje začlenění klienta do společnosti, jeho zapojení do běžného života v jeho přirozeném prostředí. Navíc je dle standardů zajišťována bezpečně a odborně. Standardy kvality služeb obsahují procedurální standardy, personální a provozní standardy. Vzhledem k nehmotnému charakteru služeb je velkým problémem jejich obtížná měřitelnost.

Pozn. Podrobněji o manažerských funkcích ve skriptech Šimková (2012). O principech sociální ekonomiky a podstatě sociálního podniku v publikaci Hunčová (2007).

Fundraising a jeho význam pro neziskové organizace

Ve fundraisingu jde zjednodušeně o získávání zdrojů. Jak uvádí Hloušek a Hloušková, výraz fundraising se v českém pro-

středí nepřekládá, ale užívá se tento anglický termín (fund – peníze, zdroje, prostředky; raising – pěstování, těžení, zvyšování atd.). Fundraising „představuje obor zahrnující různé metody a postupy, jak **získat finanční a jiné prostředky** na činnost neziskových organizací“ (Hloušek, Hloušková, 2011, s. 14). Podle Rektořika a kol. (2001) fundraising znamená získávání prostředků, resp. hledání zdrojů, které má pomoci především neziskovým organizacím zbavit se nedostatku prostředků.

Podle Hlouška a Hlouškové (2011) může být fundraising chápán také jako nástroj, pomocí kterého lze inspirovat lidi k dobrým skutkům. Není to tedy jen prostředek k získávání financí nezbytných k přežití organizace, ale jde také o získávání důvěry okolí, s tím související stability a tedy udržitelnosti organizace. Zároveň je to také o schopnosti oslovit a přivést k organizaci další členy nebo získat nové přátele.

Z uvedeného vyplývá, že fundraising patří k důležitým činnostem organizace, často rozhoduje o jejím úspěchu či neúspěchu. I tato činnost však musí respektovat poslání – tedy důvod a smysl existence neziskové organizace. Jak dále autoři uvádějí, fundraising má mnoho společného s marketingem, zejména pak s tzv. Public Relations (PR, tj. vztahy s veřejností – jeden z důležitých nástrojů marketingového komunikačního mixu). PR i fundraising se snaží o vytváření příznivého prostředí pro fungování neziskové organizace, snaží se o její dlouhodobou prosperitu.

Formy fundraisingu

Hloušek a Hloušková (2011) uvádějí, že každá nezisková organizace musí pravidelně a systematicky vyhledávat finanční zdroje. Tyto zdroje obvykle nejsou každý rok stejné, ale obměňují se. To znamená, že získání finančních prostředků v jednom roce neznamena, že ta stejná suma se získá i v dalších letech. Z tohoto důvodu je třeba vždy volit vhodnou formu fundraisingu, posoudit výhody i nevýhody. Autoři popisují následující formy fundraisingu – a to podle kritéria původu zdrojů (viz tabulka č. 1).

Tabulka č. 1: Formy fundraisingu

Zdroj	Forma
Jednotlivec, rodina	Dar (peněžní, věcný) Veřejná sbírka vč. DMS Dobrovolnictví (individuální) Loterie Dobročinná aukce Odkaz v závěti Členský (klubový) poplatek
Nadace, nadační fondy Orgány veřejné správy Fondy EU	Nadační příspěvek/grant Dotace (obvykle z veřejných rozpočtů)
Firma, obchodní společnost	Dar (peněžní, věcný) Sponzoring (reklama, propagace) Firemní dobrovolnictví Zapůjčení prostor, techniky Zapůjčení pracovníka Slevy při nákupu zboží a služeb Payroll giving Matching Interní dobročinná aukce mezi pracovníky Sdílený marketing
Samotná nezisková organizace	Prodej výrobků Prodej služeb Výnosy z majetku

Zdroj: Hloušek a Hloušková (2011, s. 25-26)

Uvedené formy fundraisingu lze pak dále dělit např. podle charakteru (hmotné, nehmotné atd.). Formy je možné různě kombinovat podle aktuálních potřeb konkrétní organizace.

Fundraisingová strategie

Základem úspěšné fundraisingové aktivity je vytvoření fundraisingové strategie. Nejde totiž o nahodilou činnost, ale o promyšlený proces, který musí být v souladu se strategií celé organizace. Podle Hlouška a Hlouškové (2011) by měla být fundraisingová strategie vypracována na zhruba 2-3 roky dopředu. Autoři doporučují tento postup zpracování fundraisingové strategie:

1. **Definování finančních potřeb neziskové organizace** (podle výhledu dalších plánovaných aktivit organizace).
2. **Identifikace zdrojů** (plánování potenciálních dárců/donátorů).

Definování vlastních aktivit ve vztahu k dárcům:

- působnost aktivit (místní či celostátní),
 - přitažlivost tématu, na něž se budou prostředky žádat.
 - objem prostředků,
 - limity neziskových organizací (personální, kapacitní, časové...),
 - právní aspekty související s fundraisingem.
3. **Tvorba fundraisingového plánu** (plánování aktivit do budoucna).

Vyhodnocení fundraisingových aktivit je možné podle následujících kritérií (Hloušek, Hloušková, 2011):

- Plánovaná suma zdrojů/získaná suma zdrojů.
- Počet oslovených dárců/plánovaný počet dárců.
- Návratnost: % podíl dárců/osloveným.
- Čistý příjem po odečtení nákladů spojených s fundraisingem.
- Průměrný čas vynaložený na 1 dárce.
- Náklady na 1 získaný dar.
- Průměrný příspěvek.

Druhy fundraisingu

Bachmann ve své publikaci uvádí následující **možnosti zdrojů financování neziskových organizací**:

- „Finanční dary (jednotlivci, organizace),
- Prodej zboží a služeb,
- Příjmy z investic/pronájmů,
- Daňové výhody,
- Granty (na základě projektu),
- státní správa a samospráva (vláda, ministerstva, státní fondy, krajské úřady, magistráty, městské a obecní úřady, Evropská unie,
- nadace“ (Bachmann, 2011, s. 243).

Jak dále Bachmann uvádí, podle tohoto členění je možné charakterizovat následující druhy fundraisingu:

Fundraising jednotlivců:

- je to obvykle dlouhodobá a náročná forma fundraisingu, navíc jednotliví dárci bývají nejméně významným zdrojem prostředků pro většinu českých neziskových organizací,
- může mít následující podobu:
 - a) veřejné sbírky (na bankovní účet, pokladničky, prodej předmětů, vstupenek),
 - b) dárcovské SMS (DMS),
 - c) dary,
 - d) členské příspěvky atd.

Firemní fundraising:

- obvykle složitější než u individuálního fundraisingu,
- důležitá je znalost motivů firemního dárcovství,
- může mít následující podobu:
 - a) finanční dárcovství,

- b) nefinanční dary (zboží; vybavení – nábytek, PC; služby – školení; právní, personální, manažerské poradenství atd.),
- c) sbírka mezi zaměstnanci,
- d) matchingový fond (obdoba sbírky, dar je firmou znásoben dle předem určeného poměru),
- e) Cause related marketing (sdílený marketing – dlouhodobý vztah mezi podnikatelem a neziskovou organizací),
- f) dobrovolnictví zaměstnanců (např. při povodních) atd.

Projektový fundraising:

Jde o přidělení finančních prostředků na základě úspěšného projektu. Projektový cyklus je ve stručnosti následující:

1. Výběr grantové instituce.
2. Vypracování žádosti.
3. Podepsání smlouvy a přidělení financí.
4. Realizace projektu, jeho monitoring.
5. Vypracování závěrečné zprávy (Bachmann, 2011).⁴

Cílem příspěvku bylo charakterizovat neziskový sektor, vymezit jeho působení v rámci národního hospodářství a popsat způsoby řízení včetně odlišností manažerské práce od sektoru ziskového – komerčního. Z příspěvku vyplývá, že neziskový sektor je částí národního hospodářství vyznačující se řadou odlišností a specifik, nicméně důležitost, resp. potřebnost tohoto sektoru je neoddiskutovatelná. Bariéry či limity v podobě finančních a lidských zdrojů, které do určité míry omezují další rozvoj neziskového sektoru, je třeba respektovat a především mít je pod kontrolou. Záleží pak na kvalitě managementu (ve smyslu kvality vedoucích pracovníků), jak s těmito omezenými a vzácnými zdroji hospodařit a jak je efektivně využít ve prospěch rozvoje dané organizace i celé společnosti.

⁴ Pozn. Podrobněji o fundraisingu v publikacích Hloušek a Hloušková (2011), Bachmann (2011), Rektořík a kol. (2001), Hyánek a kol. (2007) atd.

Použitá literatura:

BACHMANN, Pavel. *Management neziskové organizace*. 1. vyd. Hradec Králové: Gaudeamus, 2011. 282 s. ISBN 978-80-7435-130-3.

BEDRNOVÁ, Eva a NOVÝ, Ivan. *Psychologie a sociologie řízení*. 1. vyd. Praha: Management Press, 1998. 560 s. ISBN 80-85943-57-3.

DUBEN, Rostislav. *Neziskový sektor v ekonomice a společnosti*. Praha: Codex Bohemia, 1996. 376 s. ISBN 80-85963-19-1.

EC. *Guidelines Erawatch Country Reports 2010*. 2010. 30 s.

[cit. 2013-08-25]. Dostupný z:

http://erawatch.jrc.ec.europa.eu/erawatch/export/sites/default/galleries/generic_files/CR2010_guidelines_final_published.pdf

EC. *Národní/regionální inovační strategie pro inteligentní specializaci. Politika soudržnosti 2014-2020*. 2011. 7 s. [cit. 2013-08-25]. Dostupný z:

http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/smart_specialisation_cs.pdf

EC. *Evropa 2020*. 2013. [on-line]. [cit. 2013-08-25]. Dostupný z: http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/targets/index_cs.htm

HLOUŠEK, Jan; HLOUŠKOVÁ, Zuzana. *Získávání zdrojů na aktivitu NNO působící v sociální oblasti*. 1. vyd. Hradec Králové: Gaudeamus, 2011. 158 s. ISBN 978-80-7435-121-1.

HUNČOVÁ, Magdalena. *Sociální ekonomika a sociální podnik*. 1. vyd. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 2007. 181 s. ISBN 978-80-7044-946-2.

HUNČOVÁ, Magdalena. *Koncept sociální a solidární ekonomiky, model sociálního podniku a sociální firmy*. In. Podnikatelské modely sociálním ekonomiky. Banská Bystrica: Ekonomická fakulta UMB, 2008. 15 s.

HYÁNEK, Vladimír a kol. *Neziskové organizace ve veřejných službách*. Brno: MU Brno, 2007. 294 s. ISBN 978-80-210-4423-4.

- KOONTZ, Herold; WEIHRICH, Heinz. *Management*. Praha: Victoria Publishing, 1993. 664 s. ISBN 80-85605-45-7.
- KOUBEK, Josef. *Řízení lidských zdrojů*. 3. vyd. Praha: Management Press, 2003. 368 s. ISBN 80-7261-033-3.
- MATOUŠEK, Oldřich. *Slovník sociální práce*. 1. vyd. Praha: Portál, 2003. 288 s. ISBN 80-7178-549-0.
- OBST, Otto. *Základy managementu*. Olomouc: PdF UP, 2003. 66 s. ISBN 80-244-0677-2.
- PRÁŠILOVÁ, Michaela. *Vybrané kapitoly ze školského managementu pro učitele*. 1. vyd. Olomouc: PdF UP, 2003. 164 s. ISBN 80-244-0676-4.
- PRŮŠA, Ladislav. *Ekonomie sociálních služeb*. 2. aktual. a rozšíř. vyd. Praha: ASPI, 2007. 180 p. ISBN 978-80-7357-255-6.
- REKTOŘÍK, Jaroslav a kol. *Organizace neziskového sektoru*. 1. vyd. Praha: EKOPRESS, 2001. 178 s. ISBN 80-86119-41-6.
- SKOVAJSA, Marek. *Občanský sektor: organizovaná občanská společnost v České republice*. 1. vyd. Praha: Portál, 2010. 372 s. ISBN 978-807-3676-810.
- ŠIMKOVÁ, Eva. *Management a marketing v praxi neziskových organizací*. 5. upravené vyd. Hradec Králové: Gaudeamus, 2012. 174 s. ISBN 978-80-7435-230-0.
- TRNKOVÁ, Jindra, KRPÁLEK, Pavel a UHLÍŘOVÁ, Vladimíra. *Ekonomika a podnikání*. Praha: Credit, 2002. 478 s. ISBN 80-86392-05-8.
- TRUNEČEK, Jan a kol. *Management v informační společnosti*. Praha: VŠE, 1997. 228 s. ISBN 80-7079-201-9.
- VARVAŽOVSKÁ, Pavla. Poslání neziskových organizací ve zdravotně sociální oblasti a jejich význam pro regionální rozvoj. *In: Agrární perspektivy 2006*. Sborník příspěvků. Praha: PEF ČZU, 2006. s. 1061-1066. ISBN 80-213-1531-8.

VODÁČEK, Leo a VODÁČKOVÁ, Olga. *Management. Teorie a praxe v informační společnosti*. 3. doplněné a rozšířené vyd. Praha: Management Press, 1999. 291 s. ISBN 80-85943-94-8.

METODOLOGICKÉ ASPEKTY ZKOUMÁNÍ V SOCIÁLNÍCH VĚDÁCH

Václav Bělík

Obory, které nazýváme jako sociální, respektive sociálně pedagogické zažívají v období po roce 1989 velký rozmach. Ten je zapříčiněn společenskou potřebností těchto oborů, která se v posledních letech objevila jako vysoce žádoucí. Uvedené obory mají za úkol pomocí profylaxe a terapie jedincům a skupinám, kteří se dostávají anebo mohou potencionálně dostávat do tíživých životních situací, tyto situace překonávat, respektive učit je klíčovými kompetencím pro předcházení a řešení těchto jevů (Bělík, 2012).

Od samého počátku rozvoje těchto oborů v našem prostředí se jeví jako nanejvýš důležité zkoumat jevy, které jsou předmětem zájmu sociální pedagogiky. To jsou především témata spojená se životním stylem mládeže a rizikových subkultur, pedagogizace prostředí a zkoumání prostředí, ve kterém jedinci a celé skupiny žijí v celém jeho komplexu, v neposlední řadě témata sociální pedagogiky zahrnují volný čas a jeho pedagogické ovlivňování. Přesah do témat oboru Sociální patologie tvoří především zkoumání sociálních deviací včetně prevence rizikového chování.

Mezi témata typická pro oblast sociální patologie patří zkoumání záškoláctví, šikana a různé formy násilí včetně násilí domácího, divácké násilí, problematika různých forem mezilidské intolerance, závislosti (alkoholové i nealkoholové), problematika sebevražednosti včetně sebepoškozování, poruchy příjmu potravy a další jevy, které můžeme označovat jako negativní, deviantní, rizikové. (Bělík, Kraus, 2011)

Pro přehlednost se jeví jako vhodný příklad ukázky metodologických aspektů v sociálních vědách obor sociální pedagogika. Na této vědní disciplíně se pokusíme tuto problematiku postihnout.

Problematika společenskovedního výzkumu je svou podstatou velmi specifická. Zabývá se zkoumáním společenské reality, vztahů mezi lidmi, případně příčinami sociálních jevů. Někteří autoři toto zkoumání popisují jako rozbor paradigmatu společenské reality. Zůstává otázkou, zda sociální vědy mají paradigma vůbec (Khun, 1962). Ve shodě s Dismanem můžeme autorovi oponovat, že společenské vědy mají alespoň v některých oblastech své paradigma. Vždyť hovoříme o kvantitativním a kvalitativním charakteru zkoumání (Disman, 2011). Ve společenských vědách, jako je sociální pedagogika anebo sociální patologie můžeme vnímat tyto přístupy jako přístup faktografický (zjišťující objektivní stav reality pomocí číselného vyjádření údajů, statistik) a interpretující, chápající, zkoušející popsat společenskou realitu pomocí příčinných souvislostí. Nutné je však podotknout, že v sociálně orientovaných oborech je vztah mezi kvantitativně a kvalitativně orientovaným charakterem zkoumání typický vzájemnou provázaností.

Podstatné je porozumění, jako určitý instrument poznání. Porozumění je tedy možné vnímat v několika dimenzích:

- gnozeologicky (problém poznání a pravdy),
- z pohledu individuální psychologie (problém vcítění a soucítění),
- z pohledu kulturologického (porozumění kulturním odlišnostem),
- lingvisticky (porozumění textům),
- z pohledu interpersonální komunikace (porozumění ve vzájemné komunikaci),
- ve smyslu hledání předpokladů pro porozumění. (Kraus, Poláčková, 2001)

Rámcově vzdělávací programy pro základní vzdělávání při stanovování cílů kognitivního poznávání reality, často zmiňují různé taxonomie, pomocí kterých si máme (ve výuce by měly být použity) osvojovat klíčové kompetence, způsobilosti. Typickým příkladem je tzv. Bloomova taxonomie kognitivního poznání. Ta-

to taxonomie je v sociálních oborech použitelná i jako specifikum, které může výzkumníkům pomoci v porozumění zkoumaným jevům a v rovině organizační může být návodem pro přípravu metodologie samotného zkoumání. Vede jedince k používání postupných kroků pro docílení kognitivního poznání stanovených jevů. Mezi tyto jevy patří především předávání znalostí, snaha o pochopení a porozumění těchto znalostí, aplikace, analýza, syntéza a výsledné hodnocení.

Znalost těchto postupných kroků může být využitelné nejen při poznávání konkrétních jevů, ale i při tvorbě preventivních programů nebo v případě hodnocení efektivity těchto programů.

Pokud chceme přistupovat poctivě ke zkoumání daných jevů, pak k nim musíme přistupovat z pohledu komplexnosti, zachytit celou šíři skutečnosti a zkoumaného jevu. Jedním z pohledů komplexnosti je tzv. bio–psycho–sociální nahlížení na zkoumaného jedince, skupinu osob anebo jev. Biologický pohled zahrnuje respektování a zkoumání biologických zvláštností, genetických předpokladů, zdravotního stavu zkoumaného jedince anebo skupiny. Psychologický pohled zahrnuje respektování psychických zvláštností jednotlivce, skupiny a jevů. Sociální pohled zahrnuje orientaci na zkoumání socializačních podmínek v celé jejich složitosti, která zahrnuje zkoumání prostředí, ve kterém jedinci a skupiny žijí, včetně prostředí rodinného (patologie rodinného prostředí), školního (patologické jevy ve školním prostředí včetně šikany, záškoláctví, drogové problematiky, apod., vrstevnických skupin (jejích pozitivního i možného negativního působení), lokálního a regionálního prostředí, až po zkoumání sociální reality makroprostředí (např. sociální nerovnost, chudoba, bída, intolerance, rasismus, apod.).

Pojem komplexnosti můžeme vnímat i z pohledu vnímání působení na jedince (příkladem by mohlo být působení pomocí preventivních programů), kdy jsme nuceni zkoumat, zda do působení byly zapojeny všechny složky působení na osobnost jedince i skupiny – kognitivní, konativní, emotivní a navíc z pohledu

organizačního můžeme tento pojem vnímat jako požadavek na zapojení více formativních činitelů – vztah vzájemného působení rodiny, školy, vrstevníků, policie, městské policie, zdravotníků, neziskových organizací, sociálních pracovníků, kurátorů apod.

Zkoumání témat sociálně pedagogických oborů s sebou přináší celou řadu problémů. Ty jsou následkem skutečnosti, že předmětem zkoumání jsou nejčastěji lidé (člověk), kteří se dostávají do komplikovaných životních situací. Z toho vyplývá, že výsledek sociálních výzkumů nemůže nabývat obecně platných algoritmů (Kraus, 2008). Vždy je výsledek proměnlivý v závislosti na čase, prostoru a dalších proměnných.

Společenskovědní výzkum je diferencován na základní a aplikovaný výzkum, kdy základní vnímáme jako výzkum zaměřený na řešení klíčových otázek teorie výchovy, sociálních jevů a dalších oblastí a aplikovaný výzkum vnímáme jako výzkum orientovaný na aplikaci a řešení problematiky v praxi.

V této souvislosti není bez významu, že v anglické jazykové oblasti se slovo science odvozené z latinského scientia, věda, nevztahuje na vše, co bychom v našich podmínkách chtěli hájit jako vědecké. Některé humanitní disciplíny jsou řazeny spíše ke scholarship, řekněme k učenosti či vzdělání, než k science. Scientia je v tomto pojetí matematizovaná přírodní věda. To, co přináší smysly, se redukuje na to, co je měřitelné, na kvantitativní. I to, co běžně používáme za kvalitu se kvantifikuje. (Štampach, 1998)

Zde vidíme jedno ze specifíků zkoumání v sociálních oborech, které uvádí například Disman tj. redukce společenské reality. Zkoumání, které je realizováno ve společenském prostředí v sobě nese problematiku vybírání respondentů do výzkumu, pomocí předepsaných metod výběru. Ve výzkumech se snažíme vybírat respondenty do výzkumu takovým způsobem, který můžeme označit za „objektivní“, metodologicky korektní. Disman při charakteru redukce reality uvádí příklad: „Začněme spíše stupidní otázkou: „Kolik vran musíme pozorovat, abychom mohli říct, že všechny vrány jsou černé?“ Odpověď je tak jednoduchá, že po ní

nebudeme muset pátrat na konci kapitoly: „Všechny!“ Na druhé straně asi nikdo nikdy nepozoroval všechny vrány. Nezbyvá nám nic jiného, než se spokojit s tvrzením, že „většina vran je černých“. Jedná se o redukci reality, která vede k pravděpodobnostním tvrzením. Skupiny, o které se v sociálním výzkumu zajímáme, nejsou malé. V kvantitativní verzi výzkumu jsme schopni zkoumat skupinu jen výjimečně. Pravidelně jedině sčítání lidu je studií celé populace. Většinou studujeme jen některé členy skupiny a doufáme, že naše závěry budou aplikovatelné i na ty ostatní, i na ty nestudované (Disman, 2011).

Jednou z výrazných specifíků je kontakt výzkumníka se společenskou realitou a s předmětem zkoumání. Vstup do terénu nám může přinést několik překvapení. To, co se zprvu zdálo jako homogenní populace, se může ukázat jako nesprávný závěr. Existují dost velké rozdíly mezi populacemi ve větších městech a na venkově. Ale i ve velkých městech jsou rozdíly mezi jednotlivými částmi města. Lidé jinak reagují, jinak rozumějí a liší se též v zájmu na participaci na výzkumu (Gavora, 2000). Problematický však bývá samotný vstup do institucí, ve kterých chceme realizovat zkoumání. Často se dostáváme do problémů, kdy instituce odmítají, aby byl výzkum u nich realizován. Důvodem může být přesycenost výzkumy, které jsou v těchto institucích realizovány. Dalším z důvodů může být nedůvěra v instituce, které s realizací výzkumů přicházejí, nedůvěra ve výzkumníky spojená s problémy s etikou zkoumání. Kupříkladu školy se často bojí stát se objektem zkoumání v tématech sociálních oborů, protože se obávají, že by skutečnosti, které by byly zjištěny mohly být na veřejnosti „zmedializovány“.

Výzkum v tématech sociálních oborů může být velmi komplikovaný z pohledu etického. Můžeme se jako výzkumníci dostávat do situací, kdy se budeme pracovat s citlivými informacemi a budeme docházet k situacím, kdy budeme dávat respondentům najevo, že jsou pro nás hodnotní a jejich výpovědi jsou pro naše zkoumání cenné. Příkladem může být např. problematika zkou-

mání domácího násilí a jeho obětí. V tomto (a dalších podobných) případech je obezřetnost, empatie a vztah důvěry nanejvýše přínosný.

Sociální obory jsou specifické určitými metodami, které jsou typické. Nejčastější metodou, která je používána, je dotazník, ale časté jsou také další metody kvalitativního i kvantitativního charakteru zkoumání. Patří mezi ně především rozhovor, pozorování, obsahová analýza, případové studie, ale i experiment a další. U každé z těchto metod najdeme při jejím použití výhody i nevýhody. V tomto textu nebudeme přibližovat jednotlivé metody, důležité však je správné použití jednotlivých metod a vhodné přiřazení těchto metod k tématům, která jsou předmětem výzkumu.

Dalším specifikem společenskovedního zkoumání je použití odborného jazyka, které může být vnímané jako problematické. Odborný jazyk v sociálně pedagogických oborech je blízký k běžné mezilidské komunikaci. Termíny, které označujeme jako odborné, jsou často všeobecně používané a je na výzkumníkovi, aby jejich správným používáním prokázal svou odbornou erudici. V sociálních vědách jsou používány odborné termíny z oblasti pedagogiky, sociologie a dalších věd, které jsou jim blízké tj. psychologie, antropologie, teologie, management a další.

Dalším ze specifik jsou problémy spojené s různými stupni validity (obsahovou, souběžnou, konstruktovou) a vhodným uplatněním této validity při výzkumu. Stejně tak i reliabilita je v případech sociálních výzkumů důležitá, avšak velmi problematická. Znovu ověření výzkumu, které se odehrává v sociálním prostředí, jenž se dynamicky mění, je komplikované. Není však nemožné, existují statistické postupy, které nám pomohou tento problém překonat.

Specifika zkoumání v sociálních vědách jsou důležitým aspektem řešení společenské reality v rámci sociálních oborů. Vnímání jejich specifik nám pomáhá k lepšímu pochopení sociál-

ních oborů jako oborů vědních, které realizují zkoumání použitelná pro praxi.

O sociální pedagogice hovoříme velmi často jako o trans disciplinární vědě. Tj. o vědní disciplíně, která prochází dalšími vědními disciplínami, vybírá si v nich a následně svými spojujícími prvky do nich proniká. Je totiž evidentní, že jazyky, jimiž se dnes zkoumají a popisují jevy, procesy, a společnosti, jsou zcela lhostejné vůči kdysi tak ostrému protikladu technických, přírodních věd a věd o člověku. Podle teorie disipativních struktur se rozlišuje například fyzika a biologie jen jako různé úrovně téhož.

Dochází tak k nečekaným a nezvyklým setkáváním jednotlivých oborů. Fyzika či biologie se například proplétá se sociálními vědami, pedagogikou či uměním a filosofií, dále pak ekonomika s kvantovou fyzikou nebo kybernetika (II. řádu) s biologií. Pokud chceme dobu začátku 21. století charakterizovat, tak můžeme hovořit o INTER-TRANS-DISCIPLINARITĚ, tedy přenášení různých postupů, znalostí a principů z jednoho vědního oboru do druhého. Často do oblasti dodnes málo pochopitelné, jako z lingvistiky do etnologie, nebo z teorie počítačů do filosofie a naopak.

Nejzajímavější, nové vědecké postupy a objevy ignorují oddělované obory, proto nejvíce inspirací nacházíme na pomezí vědních oborů, nikoliv pouze v uzavřeném okruhu svého oborového vědění. Často skloňovaný pojem komplexita (komplexní společnost, systém) označuje propojenost, zauzlovanost (complicare) a to platí i o vědních oborech. Zůstat uzavřený za hradby POUZE svého oboru, znamená odmítat inspirace a nápady z jiných oblastí a vědních oborů. V této souvislosti je inspirující salutogenetický přístup k člověku akcentující faktory optimálního biodromálního vývoje jedince (Pelcák, 2013).

Z výše uvedeného vyplývá, že zkoumání v sociálních vědách není záležitostí jednoduchou. Existuje zde celá řada proměnných, které se vzájemně ovlivňují. V kontextu vnímání transdisciplinárního přístupu ke společenským vědám se jeví sociální pedagogika jako vhodnou disciplínou, která dokáže shrnout atributy dalších

vědních disciplín. Sociální pedagogiku však můžeme také uchopit nikoli „jenom jako“ vědní disciplínu, ale též jako **metodologický přístup k nahlížení na sociální problémy**, jako způsob myšlení, způsob zkoumání.

Myslet sociálně pedagogicky znamená nahlížet na vědní disciplínu ze dvou možných pohledů (Klíma, 2009). Prvním z nich je snaha o porozumění lidským a sociálním problémům v jejich smyslu, významu a kontextu, možnostem a perspektivám intervencí. Tento přístup nazýváme jako přístup systemický. Druhým pohledem je přístup antropologický – zejména sociálně a kulturně antropologický, poskytující sociální pedagogice pochopení lidské přirozenosti, způsobů uspořádání vzájemných vztahů lidské bytosti a prostředí a forem hledání, utváření a udržování rovnováhy mezi jedincem, okolím a mezi biologickou, psychologickou a sociální podmíněností životní praxe. Myslet sociálně pedagogicky však také může znamenat učit děti, mládež a dospělé altruismu, toleranci, vzájemnému porozumění a pochopení. Tj. vytvářet takové postupy, aby si tyto atributy osvojovali v mimoškolním (práce s rodinou, vhodné využití volného času, zájmové a další vzdělávání, práce s komunitou...), ale i školním prostředím.

Myslet sociálně pedagogicky tedy kromě výše uvedeného (teorie a praxe) znamená prokazovat diskurzivní kompetenci (vědomost a dovednost) ve složitosti metodologických aspektů sociálních věd, které nesou transdisciplinární charakter.

Použitá literatura:

BĚLÍK, Václav. *Rizikové chování a jeho prevence v terciárním vzdělávání pedagogů*. Vyd. 1. Hradec Králové: Gaudeamus, 2012. 124 s. Recenzované monografie. ISBN 978-80-7435-237-9.

BĚLÍK, Václav a KRAUS, Blahoslav. Trendy preventivně výchovného působení v současné škole. In: *Prevence úrazů, otrav a násilí*, 2011, 7/2, s. 62-67. ISSN 1804-7858.

DISMAN, Miroslav. *Jak se vyrábí sociologická znalost: příručka pro uživatele*. 4., nezměn. vyd. Praha: Karolinum, 2011. 372 s. ISBN 978-80-246-1966-8.

GAVORA, Peter. *Úvod do pedagogického výzkumu*. Brno: Paido, 2000. 207 s. ISBN 80-85931-79-6.

KRAUS, Blahoslav et al. *Člověk - prostředí - výchova: k otázkám sociální pedagogiky*. Brno: Paido, 2001. 199 s. ISBN 80-7315-004-2.

KRAUS, Blahoslav. *Základy sociální pedagogiky*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2008. 215 s. ISBN 978-80-7367-383-3.

KUHN, Thomas Samuel. *The structure of scientific revolutions*. Chicago, University of Chicago Press, 1962.

PELCÁK, Stanislav. *Osobnostní nezdolnost a zdraví*. Vyd. 1. Hradec Králové: Gaudeamus, 2013. 206 s. ISBN 978-80-7435-342-0.

ŠTAMPACH, Odilo Ivan. *Náboženství v dialogu: kritické studie na pomezí religionistiky a teologie*. Vyd. 1. Praha: Portál, 1998. 208 s. ISBN 80-7178-168-1.

Název: ACTA SOCIOPATHOLOGICA I
Editor: Mgr. et. Mgr. Tereza Raszková
Obálka: Jaroslav Šimek
Rok a místo vydání: 2014, Hradec Králové
Vydání: první
Náklad: 70

Vydalo nakladatelství GAUDEAMUS, Univerzita Hradec Králové
jako svou 1360. publikaci.

ISBN 978-80-7435-420-5